

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра української філології

ДИПЛОМНА РОБОТА

Магістр

Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	035.01 Філологія. Українська мова та література

на тему: ТОПОНІМІКОН «ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПISУ» XVII ст.

Шифр ДРФУМмз.022088.01.04.00

студентки II курсу групи ФУМмз-22-1. _____ М. КУЗЬМІНСЬКА

Керівник _____ І. ЦАРАЛУНГА, доктор філологічних наук, професор

До захисту допускаю:

в. о. завідувача кафедри української філології _____ А. ЯНЧИШИН

Хмельницький 2023

Хмельницький національний університет

Факультет	гуманітарно-педагогічний
Кафедра	української філології
Освітній рівень	магістр
Галузь знань	03 Гуманітарні науки
Спеціальність	035 Філологія
Спеціалізація	Українська мова і література
Освітня програма	освітньо-професійна

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри української філології

_____ (І. ЦАРАЛУНГА)

11 вересня 2022 року

З А В Д А Н Н Я
на дипломну роботу

КУЗЬМІНСЬКІЙ МАРІЇ ОЛЕГІВНИ

1. Тема роботи: «Топонімікон «Острозького літопису» XVII ст.», затверджена наказом ректора університету від 15 серпня 2023 року № 7.

2. Термін подачі студентом завершеної роботи – грудень 2023 року.

Керівник роботи – І. Царалунга.

3. Вихідні дані роботи

Літописи – цінні джерела вивчення історії, побуту, культури народу. Вони мають велике значення для вивчення розвитку української мови, оскільки відображають її розбудову в лексичному, фонетичному, граматичному, стилістичному аспектах, дають змогу проводити лінгвістичні студії різного спрямування в діахронії.

Широкий діапазон власних назв, представлений у давніх хроніках, охоплює різні класи онімів, серед яких одне з чільних місць посідають найменування географічних об'єктів. Саме топоніми у сталому вигляді зберігають інформацію про ті давні фонетичні, граматичні явища і процеси, що відбувалися у мовній системі раніше і не простежуються на сучасному рівні. Такі пропріативи є важливими і для вивчення особливостей розвитку системи власних назв як складової ономастикону, і для історичного вивчення української мови в цілому.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік підлеглих розробці питань)

Описати «Острозький літопис» XVII ст. як писемну пам'ятку, особливості його дослідження в українському мовознавстві, встановити значення цього рукопису для вивчення розвитку української мови.

З'ясувати зміст термінів *топонім*, *топонімікон*, *топонімія*, стан вивчення власних назв, засвідчених у літописах доби Козаччини.

Виписати топоніми з тексту «Острозького літопису» XVII ст., систематизувати і проаналізувати їх згідно з різними класифікаціями (мотиваційною, денотативно-номінативною, структурною, семантичною тощо). Здійснити кількісну характеристику назв різних видів. З'ясувати перспективи дослідження козацьких літописів у контексті української ономастики.

5. Графічний матеріал – немає.

6. Консультанти по роботі із вказівкою розділів, які їх стосуються			
Розділ	Консультант	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання отримав
	НЕМАЄ		

7. Дата видачі завдання – 04 жовтня 2022 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Найменування етапів виконання дипломної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми дипломної роботи	Вересень 2022 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	Вересень 2022 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	Вересень-листопад 2022 року	
4	Написання першого розділу дипломної роботи	Грудень 2022 – квітень 2023 року	
5	Апробування результатів дослідження шляхом здійснення публікації у збірниках наукових праць та участі у конференціях	Січень, квітень, вересень 2023 року	
6	Написання другого розділу дипломної роботи	Травень-вересень 2023 року	
7	Написання «чорнового» варіанту дипломної роботи	Жовтень-листопад 2023 року	
8	Попередній захист дипломної роботи	Листопад 2023 року	
9	Остаточне завершення дипломної роботи	Грудень 2023 року	
10	Подача дипломної роботи на кафедру	Грудень 2023 року	

Студент _____ М. КУЗЬМІНСЬКА

Керівник _____ І. ЦАРАЛУНГА

Анотація

Тема роботи: Топонімікон «Острозького літопису» XVII ст. Автор – Кузьмінська М. О. Науковий керівник – Царалунга І. Б. Обсяг дипломної роботи – 73 сторінки, із них 67 сторінок основного тексту. Робота містить 77 джерел посилання.

Ключові слова: *літопис, «Острозький літопис» XVII ст., ономастика, топонімікон, топонім, астіонім, гідронім, денотативно-номінативна класифікація, кількісна характеристика.*

Об'єктом власні географічні назви, виявлені у тексті «Острозького літопису» XVII ст.

Предмет дослідження – денотативно-номінативні, кількісні, соціолінгвістичні характеристики топонімів, виявлених у тексті «Острозького літопису» XVII ст.

Мета дослідження – комплексно дослідити топонімікон «Острозького літопису» XVII ст. з мовознавчого погляду.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

– описати «Острозький літопис» XVII ст. як писемну пам'ятку, особливості його дослідження в українському мовознавстві;

– з'ясувати стан вивчення власних назв, засвідчених у літописах доби Козаччини;

– систематизувати і проаналізувати топоніми «Острозького літопису» XVII ст. згідно з денотативно-номінативною класифікацією;

– виявити графіко-фонетичні та морфологічні особливості власних географічних назв літопису Острожчини;

– провести кількісну характеристику виявлених назв різних видів у соціокультурному розрізі;

– з'ясувати перспективи дослідження козацьких літописів у контексті української ономастики.

У результаті фронтальної вибірки виявлено 128 топонімів, здійснено денотативно-номінативну та кількісну характеристику зафіксованих власних географічних назв. Описано графіко-фонетичні та морфологічні особливості досліджуваних пропріативів. Астіоніми – 72 од. – становлять 56 відсотків усіх зафіксованих топонімів. Назви сіл складають 21 назву, що становить 16 відсотків усього топонімікону писемної пам'ятки. Сьогодні такі населені пункти мають статус села, хоча у середньовічні часи були містечками. Назви держав представляють 11 одиниць – 8,6 відсотків усіх топонімів. Назви земель, панств, господарств – 7 од. (5 відсотків). Найменш чисельними є мікротопоніми, зокрема, назви церков (2 відсотки), монастирів (2 відсотки), замків (2 відсотки), а також гідроніми (3 відсотки). Відтак у творі знайшла відображення релігійна сфера життя суспільства, а також традиція замкобудування. По одному відсотку складають назва двору і назва повіту.

Кількісно-частотна характеристика пропріативів у соціокультурному вимірі топонімікону дозволила зробити висновки про функціонування топонімів у контексті відображення суспільно-історичних, політичних, релігійних, метеорологічних та інших подій у житті українського народу.

Автор _____ М. Кузьмінська

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДІАХРОНІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІЇ	10
1.1. Топонім як власна географічна назва: сутність і типологія	10
1.2. Стан дослідження власних назв, засвідчених у літописах доби Козаччини.....	15
1.3. «Острозький літопис» XVII ст. – цінна писемна пам’ятка для вивчення історії української мови.....	22
РОЗДІЛ 2. ДЕНОТАТИВНО-НОМІНАТИВНА, ФОНЕТИКО- МОРФОЛОГІЧНА І КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНІМІВ «ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПISУ»	31
2.1. Денотативно-номінативна класифікація власних географічних назв ..	31
2.2. Графіко-фонетичні та морфологічні особливості пропріативів.....	38
2.3. Кількісно-частотна характеристика пропріативів у соціокультурному вимірі топонімікону	45
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	60
ДОДАТКИ.....	68
Додаток А. Реєстр топонімів «Острозького літопису» XVII ст.	68

ВСТУП

Літописи зараховують до цінних джерел вивчення історії, побуту, культури народу. Вони відіграють визначну роль у формуванні загальнонаціональної моделі історичної пам'яті. Ці археографічні матеріали мають велике значення для вивчення розвитку української мови, оскільки відображають її розбудову в лексичному, фонетичному, граматичному, стилістичному аспектах, дають змогу проводити лінгвістичні студії різного спрямування в діахронії.

Широкий діапазон власних назв, представлений у давніх хроніках, охоплює різні класи онімів, серед яких одне з чільних місць посідають найменування географічних об'єктів. Саме топоніми у сталому вигляді зберігають інформацію про ті давні фонетичні, граматичні явища і процеси, що відбувалися у мовній системі раніше і не простежуються на сучасному рівні. Такі пропріативи є цінним джерелом і для вивчення особливостей розвитку системи власних назв як складової ономастикону, і для історичного вивчення української мови в цілому.

Відомі українській науці літописні матеріали складають значний пласт творів у національній скарбниці культурних надбань, що здавна був предметом філологічних студій.

М. Костомаров виокремив і досить аргументовано охарактеризував як історичне джерело ряд елементів «Повісті временних літ» [20, с. 340]. Опис антропоніміки і топоніміки, а також майстерну характеристику лінгвістичних особливостей тексту здійснив М. Грушевський під час тлумачення п'яти фрагментів Галицько-Волинського літопису [18, с. 1–5]. Давньоукраїнські літописи доби Козаччини аналізували О. Апанович, М. Возняк, М. Грушевський, І. Дзира, Я. Дзира, І. Франко, Я. Чижевський та ін. [21; 23; 41; 65].

До сьогодні поза увагою дослідників залишаються пропріативи, засвідчені в текстах козацьких літописів, зокрема, «Острозького літопису» XVII ст., що й обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Мета дослідження – комплексно дослідити топонімікон «Острозького літопису» XVII ст. з мовознавчого погляду.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

– описати «Острозький літопис» XVII ст. як писемну пам'ятку, особливості його дослідження в українському мовознавстві;

– з'ясувати стан вивчення власних назв, засвідчених у літописах доби Козаччини;

– систематизувати і проаналізувати топоніми «Острозького літопису» XVII ст. згідно з денотативно-номінативною класифікацією;

– виявити графіко-фонетичні та морфологічні особливості власних географічних назв літопису Острожчини;

– провести кількісну характеристику виявлених назв різних видів у соціокультурному розрізі;

– з'ясувати перспективи дослідження козацьких літописів у контексті української ономастики.

Об'єкт дослідження – власні географічні назви, виявлені у тексті «Острозького літопису» XVII ст.

Предмет наукової роботи – денотативно-номінативні, кількісні, соціолінгвістичні характеристики топонімів, виявлених у тексті «Острозького літопису» XVII ст.

Джерельна база дослідження – текст опублікованого «Острозького літопису» XVII ст, історичні словники, хрестоматії з історії української мови, етимологічні словники української мови та ін. Усього в пам'ятці зафіксовано 128 власних географічних назв.

Методи дослідження обрано з огляду на його завдання. Для досягнення мети дипломної роботи було використано комплекс методів. Під час збирання матеріалу використано метод формального аналізу. На його

основі топоніми різних видів згруповані за певними ознаками. Завдяки кількісним підрахункам виявлено частотність вживання мовних одиниць, обраних для вивчення і класифікації.

Зіставний метод застосовано для визначення варіативності давніх звуків, паралельних словоформ у тексті «Острозького літопису» XVII ст. Лінгвогеографічний метод використано при вивченні територіального поширення мовних явищ.

Соціолінгвістичні підходи – комплекс лінгвістичних і соціологічних процедур, спрямованих на вивчення зв'язку мови і суспільства – застосовано для характеристики виявлених назв у соціокультурному розрізі.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше на матеріалі «Острозького літопису» XVII ст., здійснено спробу системного лінгвістичного вивчення топонімікону. Введено в науковий обіг новий діапазон власних географічних назв, представлений в літописному тексті доби Козаччини. Досліджувані пропріативи розглянуто в соціокультурному аспекті.

Теоретичне значення дипломної роботи, виконаної на основі комплексного дослідження топонімікону «Острозького літопису» XVII ст., полягає у систематизації топонімікону літописної пам'ятки, застосуванні денотативно-номінативної класифікації; виявленні графіко-фонетичних та морфологічних особливості власних географічних назв твору доби Козаччини; проведенні кількісної характеристики виявлених назв різних видів у соціокультурному розрізі.

Узагальнено напрацювання з аналізу пропріативів, виявлених в українських літописних пам'ятках. Схарактеризовано українські середньовічні літописи, що слугують цінним джерелом історико-мовних, ономастичних досліджень.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що наукова робота може бути використана для написання фундаментальних праць з української ономастики, історії української мови, історичної граматики та лексикології, а також для типологічних досліджень з порівняльної граматики слов'янських

мов, для розроблення лекцій та спецкурсів для студентів філологічних факультетів у закладах вищої освіти.

Апробація роботи результатів дослідження здійснено шляхом здійснення публікації статті (Кузьмінська Марія. «Острозький літопис» XVII ст. як джерело вивчення історії української мови. *Поділля. Філологічні студії: електронний збірник наукових праць*. Головний редактор Торчинський М. М. Хмельницький, 2023. Випуск шістнадцятий. Том другий. С. 36-40).

Взято участь в університетській, регіональній, всеукраїнській конференціях:

- Щорічна звітна наукова конференція Хмельницького національного університету, травень 2023 року;
- Наукові читання до Міжнародного дня слов'янської писемності, 17 травня 2023 року, Криворізький державний педагогічний університет;
- XI Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Подільська регіональна лексикологія: стан та перспективи», 21 квітня 2023 року, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Структура роботи дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та одного додатка (Реєстр топонімів «Острозького літопису» XVII ст.).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДІАХРОНІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ТОПОНІМІЇ

Потреба у називанні географічних об'єктів виникла у суспільстві в давні часи, коли людина мала необхідність орієнтуватися на місцевості, тож такими надійними орієнтирами могли бути водойми (річки, ставки, джерела та ін.), форми рельєфу (урочища, гори, долини, рівнини тощо), специфічні риси рослинного, тваринного світу, притаманні певній території, інші ознаки. Можливо, саме тому власні географічні назви – топоніми – називають «мовою, архівом, літописом землі» [36, с. 7].

Можлива повторюваність об'єктів у просторі зумовлювала подальшу індивідуалізацію їхніх назв щодо місцезнаходження, природних особливостей, специфіки розташування, історії виникнення, культових потреб тощо. Так відбувалося формування складної системи власних географічних назв, що зацікавлює своїм змістом, мотивацією, етимологією, еволюцією вже не одне покоління географів, краєзнавців, істориків, лінгвістів, у т. ч. – ономастів.

1.1. Топонім як власна географічна назва: сутність і типологія

Термін *топонім* здавна побутує в українському мовознавстві. На сучасному етапі його розвитку топонім визначають як похідний номен із грецької мови (від грецьк. *topos* «місце, місцевість, простір» та *onoma* «ім'я, назва»), що є видом оніма, власною назвою природного або створеного людиною об'єкта на Землі [53, с. 173].

Власні географічні назви впродовж тривалого часу зберігають у собі певний зміст, відображаючи особливості місцевості, зокрема, рельєфу чи ґрунту тощо, її рослинний і тваринний світ, специфіку освоєння територій,

вміст корисних копалин та ін. Вибір тієї чи іншої риси задля назви часто означає, що для номінації ця ознака була провідною, вирішальною.

Однак не тільки географічне середовище може визначати мотивацію географічних назв, чималу роль відіграють суспільно-історичні, культурні, політичні чинники. Кожен етнос має свою мовну картину світу, систему образів та уявлень, що передаються від покоління до покоління, фіксуються в пам'яті народу. З огляду на це, топонімісти проводять дослідження, залучаючи додаткові джерела й матеріали. Часто топонімічні студії цілком справедливо ґрунтуються на фактах археології, палеонтології, палеографії, географії, історії, краєзнавства, без яких топоніміка не матиме необхідного наукового рівня. Окрім того, «географічні назви, виконуючи адресну функцію щодо конкретних географічних об'єктів, стають джерелом наукової інформації для історичної географії та інших географічних дисциплін, оскільки, спираючись на закони мови, тісно пов'язані з природою, населенням і господарством території» [36, с. 16].

Поява топонімів спричинена потребою розрізнити географічні об'єкти у процесі життєдіяльності людей та з метою орієнтації щодо них. Тож власна географічна назва відображає властивості об'єкта крізь призму людського уявлення про цей об'єкт, розкриває специфіку матеріальної і духовної культури місцевого населення у певний період його розвитку. Усебічне врахування закономірностей, наявних на території у певний час, аналіз позамовних та внутрішньомовних чинників дасть змогу уникнути хибних наукових висновків.

Отже, провідна роль у дослідженні географічних назв належить лінгвістиці, зокрема, *ономастиці* (від грецьк. *onomastike* «мистецтво давати імена») – розділ мовознавства, який вивчає власні назви в різних аспектах; у відповідності з об'єктом дослідження в ономастиці виокремлюють різні розділи:

- *антропоніміка* (вивчає власні найменування людей), *зооніміка* (вивчає клички тварин);

- *космоніміка* (вивчає назви космічних об'єктів);
- *топоніміка* (вивчає власні назви географічних об'єктів) та ін. [53, с. 139].

Таким чином, назви, як і всі інші слова, підпорядковуються законам мови і, отже, підлягають лінгвістичному вивченню. Лінгвістичні дослідження топонімів проводять з урахуванням історичного розвитку мови, виокремленням давніх лексем, за допомогою здійснення етимологічного аналізу, встановлення зв'язку з іншими мовами, виявлення діалектних ареалів тощо. Відповідно класифікацію топонімів проводять за різними ознаками, доміантними для того чи іншого аналізу власних назв. До прикладу, Д.Г. Бучко у «Словнику української ономастичної термінології» (Харків, 2012) пропонує розрізняти топоніми:

- первинний і вторинний (похідний, секундарний);
- неофіційний і стандартизований;
- автохтонний і субстратний;
- двійний і топонім-фраза;
- двомовний;
- етнічний, кваліфікативний, ландшафтний, локативний, меморіальний, метафоричний, міфологічний, поетичний, посесивний;
- топонім-орієнтир;
- штучний топонім [53, с. 173-176].

Згідно з топонімічною номенклатурою на теренах України функціонують різноманітні класи топонімів: гідроніми, ойконіми, ороніми, хороніми та ін. Тому структурування топонімного простору доцільно проводити на основі денотативно-номінативної класифікації власних назв, яку детально описав М. М. Торчинський (Хмельницький, 2008) [57, с. 72–274]. Для реалізації денотативно-номінативної класифікації дослідник пропонує здійснювати «...поділ пропріативів за типом іменованих об'єктів, структурування за особливостями денотатів, кожен із яких, звичайно, уже

має загальну назву і водночас може бути додатково номінований саме за допомогою оніма» [57, с. 72].

За описаним принципом класифікації градація найменувань географічних об'єктів може бути такою:

- назви населених місць (з гр. *οἶκος* – “житло”) називають ойконімами;
- назви міст (з гр. *ἄστυ* – “місто”) – астіонімами;
- назви міських об'єктів (з латин. *urbanus* – “міський”) – урбанонімами;
- назви вулиць (з гр. *ὁδός* – “шлях, дорога, вулиця, русло”) – годонімами;
- назви площ (з гр. *ἀγορά* – “площа”) – агоронімами;
- назви шляхів сполучення (з гр. *δρόμος* – “біг, рух, шлях”) – дромонімами;
- назви водойм (з гр. *ὕδωρ* – “вода”) називають гідронімами;
- назви океанів – океаноніми;
- назви морів – пелагоніми;
- назви озер – лімноніми;
- назви річок – потамоніми;
- назви боліт – гелоніми та ін.

На сучасному етапі розвитку топоніміки українські дослідники впорядковують, систематизують та описують різні групи топонімів:

- ойконіми (Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. К., 2001. 189 с.; Габорак М. Назви населених пунктів Івано-Франківщини: етимол. слов.- довід. / ПНУ ім. В. Стефаніка [та ін.]. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. 403 с.);

- гідроніми (Вербич С.О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник. К., 2009. 234 с.; Габорак М. Гідронімія Івано-Франківщини : етимол. слов.-довід. / ПНУ ім. В. Стефаніка, ІФОІППО. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 561 с.),

– мікротопоніми (Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північнозахідної України та суміжних земель : у 3 т. Упоряд. Г.Л. Аркушин. Луцьк: Вежа, 2006-2007),

– ороніми (назви гір і полонин): Габорак М. Назви гір і полонин: Словник-довідник. Івано-Франківськ, 2008. 498 с.; Габорак М. Назви гір Івано-Франківщини: словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 357 с. та ін.

Сьогодні ядром української академічної ономастики вважають відділ ономастики Інституту української мови НАН України, у якому й зосереджена відповідно основна емпірична й теоретична база українського назвознавства [9, с. 77]. Однак важливі функції з вивчення власних назв виконують регіональні ономастичні центри: Вінницький, Дніпровський, Івано-Франківський, Львівський, Одеський, Тернопільський, Ужгородський, Хмельницький, Чернівецький та інші осередки.

До прикладу, регіональну топонімію України репрезентують розвідки Мирослава Габорака (Габорак М. М. Топонімія Галицької Гуцульщини: Етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 636 с.; Габорак М. Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій: Етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 932 с.; Габорак М. Назви населених пунктів Івано-Франківщини : етимол. слов.-довід. / ПНУ ім. В. Стефаника [та ін.]. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 403 с.) та ін.

Вагомим внеском у дослідження онімів Хмельниччини є дисертаційні дослідження «Ойконімія Південного-Західного Поділля» (Торчинський М. М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – укр. мова / Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 1993. 276 с.) та «Ойконімія Північної Хмельниччини» (Герета Н. М. Ойконімія північної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини. К., 2004. 209 с.), «Мікротопонімія Північної Хмельниччини» (Ординська І.Я.

Мікротопонімія Північної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Донецький національний університет ім. Василя Стуса. Вінниця, 2020. 279 с.), «Мікротопонімія Центральної Хмельниччини» (Янчишина Я.В.. Мікротопонімія Центральної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Донецький національний університет ім. Василя Стуса. Вінниця, 2021. 296 с.) та ін.

Одне з нових досягнень вітчизняної ономастики – «Етимологічний словник топонімів України» В.В. Лучика (2014), у якому зібрано й проаналізовано з погляду походження географічні назви українського мовного простору. Унікальною для сучасної україністики можемо вважати працю К. М. Тищенка «Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник» (2010).

Ще більш цінним з лінгвістичного погляду є вивчення топонімів у діяхронії. Як стверджує визначний ономаст сучасності С. Вербич: «Особливу увагу, на нашу думку, тут слід приділити діяхронному аспекту ономастичних студій. Як відомо, одним із найефективніших підходів до вивчення власних назв є етимологічний, який дає змогу дослідити всі рівні структури (фонетичної, морфологічної, словотвірної) оніма, а також відновити його базову (доонімну) семантику. визначити ймовірний час постання конкретної назви, з'ясувати її етнічну належність за тими мовними законами, які в ній (назві) відбиті» [9, с. 78]. Тож такі дослідження онімів є актуальними і перспективними.

1.2. Стан дослідження власних назв, засвідчених у літописах доби Козаччини.

Літописи – це історико-літературні твори, в яких оповідь велася за роками [17, с. 320]. Специфіка літопису як жанру літератури полягає у відображенні зовнішньополітичного та внутрішнього життя народу, його

торговельно-економічної діяльності, глибокого розкриття суспільних, державотворчих процесів.

Традиція створення літописів сягає своїми коренями часів Київської Держави (Київської Русі). До найдавніших пам'яток належать «Повість минулих літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. Перші оригінальні літописи стосуються кінця X – початку XI ст., ці манускрипти не збереглися, проте до нашого часу дійшли літописні зведення, зроблені на їхній основі. Перші історичні описи не мали датувань (роки проставлені пізнішими літописцями-переписувачами в XII–XIII ст.).

Збережені літописні тексти містять чимало власних назв, які відображають структуру та особливості функціонування давнього топонімікону тогочасних українських і суміжних земель. Вагомим із цього погляду є «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі», укладений провідними ономастами київського наукового центру [Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі 1985]. Працю присвячено вивченню походження топонімів Південної Русі і суміжних земель (у межах Української РСР), датованих IX –XIII ст., локалізованих на цій території і зафіксованих давньоруськими літописами. Об'єктом етимологічних досліджень стали як назви значних територій (Русь, Сармати, ТъмѦторокань, Украина), гірських й лісових масивів (Горы), морів (Понт(ь)ское), так і власне топоніми, зокрема: назви поселень (пор.: Киевъ, Новгородъ Свѣрьскыи), гір (Хоревца), островів (Хъртичь), річок (Калька, Припеть), озер, боліт (Дорогожичьское), гирл (Дньпрское), борів і дібров (РатьмирА), лук (Хоморьскыи), шляхів (Гръчскыи) тощо, а також і численні мікротопоніми, у першу чергу назви дрібних об'єктів, зокрема компонентів згаданих вище поселень (Гора), їхніх частин («кінців») (Копырееъ), торжків (Бабинъ), дворів (Великыи, ГордАтинъ, Кънажь), токів (Игорево); археологічних («городище» Лукомль), архітектурних (церкви: Канѣвская, СвАтая Богородица ДесАтинья), оборонних (Объровъ, Половьцьскыи вал) та інших споруд (міст Обрамль; ворота: Єпископли);

внутрішніх комунікацій перевіз Києвський; броди: Витичевський); гідрорельєфів (рінь Періна) та ін. (узгір'я Видобшч, урвища («Дорогожичське», бугор Витичевський; могили: Галичина, Дирова, Ольгова); водних (струмок Ручаи); спелеоб'єктів (печери: Варчяжська. ДомамирА), дрібних об'єктів.

За твердженнями укладачів, «словник є безпосереднім продовженням і наслідком тривалої науково-дослідницької роботи ономастів Інституту мовознавства АН УРСР 1, що завершилася виходом у світ «Словника гідронімів України» (Київ, 1979. 781 с.), монографії «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (Київ, 1981. 260 с.), а також багатьох інших ономастичних праць і задуманий як перша дискусійно-експериментальна частина серії етимологічних словників, що мають за певними історичними періодами виявити, всебічно описати й сприяти вивченню походження на базі, насамперед, вітчизняної та ін. документації й наукової аргументації комплексу географічних назв УРСР від найдавніших часів до наших днів і стати, таким чином, органічним компонентом повного зводу топонімії Слов'янщини (над підготовкою до його укладання працюють ономасти багатьох європейських країн)» [24, с. 5-6].

Варто зазначити, що словник становить надзвичайно цінну лексикографічну працю, в якій зібрано давні оніми, проаналізовано їх ареально і хронологічно, простежено в розвитку та взаємозв'язках з іншими аналогічними утвореннями, а також здійснено спробу пояснити та синтезувати відомі вже версії походження топонімікону південної частини Київської Русі і контактних з нею територій, зафіксованого видатними історико-хронікальними, художньо-науковими, як і політико-ідеологічними, пам'ятками східних слов'ян – давньоукраїнськими літописами.

У XVI ст. давня традиція літописання почала розвиватися на українських землях з новою силою у зв'язку з добою Козаччини. Такі археографічні твори писали учасники або очевидці подій, використовуючи доступні документи, долучаючи спогади і перекази сучасників чи

попередників, тож вони вирізняються значною об'єктивністю, дають змогу відчувати дух описуваної в них історичної епохи, а також є досить надійним підґрунтям для мовно-літературних досліджень: «Козацькі літописи відбивають прагнення авторів нагадати про минулу козацьку славу і велич. У них засвідчується історична, політична і правова самобутність українського козацтва, унікальність його духовної культури», – вважають дослідниці козацької літописної спадщини Н. Німенко та Н. Кириленко [41, с. 5].

Авторами козацьких літописів були освічені військові канцеляристи, які використовували доступні їм документи, архівні матеріали, подавали власні свідчення та потрактування історичних і політичних подій, важливих для державотворення, пропонували читачеві розглянути щодо фактів та явищ суспільно-історичного й позицію своїх сучасників. Цілком слушно, що на глибоке переконання укладачів та авторів цих важливих пам'яток доби Козаччини козацтво Запорозької Січі було рушійною силою історичного процесу, воно відіграло значну роль на землях Гетьманщини, Київщини, Брацлавщини та ін.

Військові канцеляристи чітко відображали внутрішньополітичні та міжнародні відносини між державними првителями того часу, дипломатичні позиції козацької старшини тощо. Крім хронікальних відомостей, описів батальних сцен, цитувань із різних джерел, у пам'ятках містяться легенди, перекази, повісті з елементами художньої стилістики. У мовну тканину літописних творів вдало вплетено фрагменти інших художніх та фольклорних творів, що формують своєрідну стилістику цього жанру.

Найвідоміші три літописи доби Козаччини:

- Літопис Самовидця (про події 1648–1702 років, твір анонімний, імовірний автор – Роман Ракушка-Романовський);
- Літопис Грабянки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709);
- Літопис Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648–1700 років).

В усіх цих літописах не лише докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1654 років, а й подається економічна,

політична і культурна характеристика країни, засвідчено факти з історії Московського царства, Речі Посполитої, Угорського королівства, Швеції, Молдовського князівства, Османської імперії та інших держав. Найвний певний історико-політичний аналіз значених подій.

Як стверджують дослідники: «Анонімний літопис Самовидця... гіпотетично належав перу генерального військового підскарб'я, брацлавського протопопа, Стародубського священника Романа Ракушки-Романовського (1623–1703) або, за припущенням М. Возняка, корсунського полковника Федора Кандиби» [31, с. 495]. Літопис складається з двох частин, перша з яких сформована з низки окремих оповідань («О началі війни Хмельницького», «Война самая», «Починається война Збаражская» тощо) та відображає докладно переказані події до 1667 року. Друга має вигляд лаконічної хроніки подій кожного року.

Самовидець, як назвав аноніма П. Куліш, намагався бути об'єктивним та справедливим у характеристиці постаті гетьмана Богдана Хмельницького, тож уникав панегіриків на його адресу, прихильно ставився до Івана Золотаренка, Якіма Сомка, не приховував антипатії до Павла Тетері, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича.

За твердженнями науковців: «Яскраве суб'єктивне ставлення до гетьманів було типовим для представників тогочасного суспільства з характерними для нього суперечностями та іноді несумісними інтересами. Особливо це помітно у трактуванні образу Івана Брюховецького – від осуду до схвалення його діяльності. Прихильник козацького аристократизму, Самовидець не сприймав егалітарної, на його переконання, – руйнівної, стихії «низового» козацтва, що позначилося на детальному висвітленні Чорної ради, яка відбулася в 1663 у Ніжині» [31, с. 496].

Літопис соратника гетьмана Полуботка, гадяцького полковника Григорія Грабянки під назвою «Дійствія презільной и от начал поляков кривавой небыгвалой брани Богдана Хмельницького, гетмана запорожского, с поляки»

вважається стилізованим під церковнослов'янську мову історико-мемуарним документом, який зараховують до певною мірою компілятивної прози.

Оповідь у ньому розпочинається від найдавніших часів до 1709 року та містить три частини: перша частина стосується подій до 1648 року (шість сказань), у якій описано боротьбу козацтва з татарами, турками, поляками, подано авторську етимологію слова «козак»; друга присвячена подіям Хмельниччини, де відомого козацького гетьмана зображено ідеалізованим (наприклад, вислови на його адресу: «преславный вождь запорожскгй», «муж хитр в войнстві и разумен з іло»). Третю частину – від 1664 року – утворюють стислі хронікальні порічні записи.

Літопис Самійла Величка – найбільшим за обсягом. За стилістикою викладу дослідники вважають його прикладом яскравого українського бароко доби Козаччини. За змістом пам'ятка охоплює найбільше історико-політичного матеріалу, за мовно-виражальними римами текст наближений до художнього стилю.

Літопис Самійла Величка містить «Сказаніє о войні козацкой з поляками, чрез Зиновія Богдана Хмельницького гетьмана войск Запорожских в осмі літех точівшойся», що складається з «Перемови до чителника», «Повістованія літописная о малоросійських і інших поведеніях собранная и zde описанная», доповнена додатками. Автор пам'ятки використав чималий обсяг додаткових джерельних матеріалів: історичні документи, офіційні та приватні листи, акти, козацькі універсали, різноманітні топографічні описи, запропонував читачеві для ознайомлення й свідчення істориків: О. Гваньїні, М. Кромера, С. Пуфендорфа. На сторінках літопису вміщено уривки з поеми Олександра Бучинського-Яскольда «Чигирин», панегірик Симеона Полоцького «Вечерня духовна», поезії Івана Величковського, народні легенди, ремінісценції поеми Т. Тассо «Звільнений Єрусалим», посилання на твори Л. Барановича, І. Гізеля, І. Галятовського, Д. Туптала Ростовського та ін.

Посилання на діаріуш вигаданого генерального писаря Самійла Зорки, нібито секретаря Богдана Хмельницького, на думку дослідників, «засвідчує

глибоку ерудицію автора пам'ятки, вміння творчо формувати інтертекст» [31, с. 496]. З'ясовуючи причини трагедії України («видех многії гради, и замки безлюдніє, и пустіє вали, негдись трудами людськими, аки гори и холми висипаніє»), він висловлював переконання у провідній і вирішальній ролі українців, їхній незламній силі («наш народ козако-руській, истинній, простодушній и право сердечній», «мужественнгий и рицерській»), величним символом якого вважав гетьмана Богдана Хмельницького («волний и значний шляхти руской син»).

Цей складний за будовою літопис подавав характерні риси амбівалентної барокової людини, порівняно з іншими текстами жанру засвідчував високий художній потенціал автора, схильного до наративної інтриги, реалізованої в багатьох повістях, органічно вплетених у тканину багатопланового твору.

До козацьких літописів належать і менш відомі тексти, присвячені опису подій визвольної війни українського народу:

- «Густинський літопис»,
- «Межигірський літопис»,
- «Львівський літопис»,
- «Острозький літопис», або «Острозький літописець»,
- «Підгорецький літопис»,
- «Хмельницький літопис»,
- «Хроніка» Л. Боболинського,
- «Кройника» Ф. Сафоновича та ін. [Літопис Самовидця, с. 7; 31, с. 495-496].

Археографічні твори доби Козаччини привертали увагу багатьох дослідників: В. Антоновича, Д. Багалія, О. Бодянського, М. Грушевського, М. Костомарова, О. Левицького, М. Максимовича, І. Самчевського, І. Франка та ін. Саме на основі подій «Літопису Самовидця» Пантелеймон Куліш написав визначний історичний роман «Чорна рада».

Козацькі літописи мали великий вплив і на розвиток українського письменства, зокрема, вони позначилися на творчості Б. Грінченка, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, П. Панча, М. Старицького, З. Тулуб, С. Черкасенка, А. Чайковського, В. Шевчука та багатьох інших.

1.3. «Острозький літопис» XVII ст. – цінна писемна пам'ятка для вивчення історії української мови

XVI – XVII ст. в історії української освіти, науки, культури позначені значним впливом ренесансно-гуманістичних ідей. Європейська ідеологія гуманізму проникала в український культурний світ. 1576 року князь Костянтин-Василь Острозький засновує Острозький культурно-освітній осередок, з якого, на думку дослідників, розпочалася традиція вищої освіти в українських землях [34, с. 736]. До завдань його входило зміцнення позицій східного християнства та підтримка православної культури, синтез здобутків давньокиївських духовних традицій, відтворених на українському ґрунті, із західноєвропейським духовним життям.

В основу діяльності Острозької академії було покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком незвичне для українського шкільництва, вивчення семи вільних наук: арифметики, астрономії, геометрії, граматики, діалектики, музики, риторики, а також вищих наук: філософії, богослів'я, медицини. Студенти Острозької академії опановували п'ять мов: грецьку, давньоєврейську, латинську, слов'янську, польську. Унікальність та оригінальність цього вищого закладу освіти виявилися й у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська. Саме з Острозькою академією пов'язують ренесанс у різних сферах діяльності українського народу.

В Острозькому культурно-освітньому осередку разом з академією постало найпотужніше тогочасне українське видавництво – кирилична друкарня Івана Федорова, у якій побачили світ греко-слов'янський «Буквар»

– перший український підручник (1578); Новий Завіт (1580); «Книжка събраніе вещей нужнейших...» Тимофія Михайловича – перший в історії кириличної поліграфії покажчик стародрукованих текстів; «Хронологія» (1581) Андрія Римші – перший в Україні друкований поетичний твір; шедевр давньоукраїнської поліграфії, перша повна слов'яномовна «Острозька Біблія» (1581); визначні полемічні праці «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587) Герасима Смотрицького, «Апокрисис» Христофора Філарета та ін. Учень Острозької академії Мелетій Смотрицький написав першу фундаментальну слов'янську «Граматику» (1619).

До важливих для вітчизняної філологічної науки творів належить «Острозький літопис» XVII ст. Зокрема, Іван Франко високо оцінив українські літописи: «...з літературного погляду се було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких мас народу, і аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів» [65, с. 375].

«Острозький літопис» XVII ст., або відома ще інша його назва – «Острозький літописець», дійшов до сьогодні у відомому науці списку під назвою: «С кройніки Бельського речі потрібніі вибрані» [50]. Цей текст виявив академік М. М. Тихомиров у рукописній книзі музейного зібрання, що зберігалось у Державному історичному музеї в Москві, та опублікував його 1951 року, надавши назву «Острозький літописець».

«Острозький літопис», або «Острозький літописець», – невеликий за обсягом твір, написаний у XVII ст. тодішньою книжною мовою, на якій позначився вплив народного мовлення. Відомі кілька його повних редакцій (Харківська, Музейна та ін.), одна з яких охоплює події 1500–1636 рр., інші – 1500–1621 рр. або 1494–1649 рр.

На думку істориків, ядро пам'ятки найкраще зберегла Харківська редакція, яка після 1621 року була доповнена, причому характер доповнень вказує на те, що їх автором могла бути духовна православна особа [38, с. 239]. У 30-х рр. XVII ст. пам'ятку було значно перероблено, до неї додано

описи подій 1621–1636 рр. Автор доповнень жив у Острозі, був духовною особою, можливо, навчався або викладав у Острозькій академії, добре володів словом. Тож у творі значну увагу приділено містові Острогу й острозьким подіям.

У книзі 148 аркушів, списаних з обох боків. Події подаються у хронологічній послідовності, однак різними почерками, що, за твердженнями науковців, може свідчити про збірку текстів, виконаних писарями в різних місцях на замовлення укладача літопису [5, с. 24]. Про особу самого впорядника книги відомостей бракує. Однак за обсягом острозьких подій та говірковими рисами можна припускати, що це тамтешній міщанин, яскраво виражений представник українського народу, який щиро вболіває за долю земляків.

Наприклад, оповідач пише: «Року 1514. Поддался Смоленск Москві. Того же року на Кропивні наші поразили Москву на 80 000» [50, с. 125]; «Року 1569. У дні маєвії сніг великий спал і до 3 днів тривал. Голод великий бул» [50, с. 127]; «Року 1575 в Синяві були татари і о полтора крот 100 000 полону забрали і увошли през Хотин...» [50, с. 128]; «1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч, в жнива: пущі крушила, сади ломила по селах – в Борисові, в Плужном і по інших селах. І в тих краях, куди йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих знаходили, а інії за дерево ухватившись, і держали mocno і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь mocno взявшись і держалися... І церкви ломило...» [50, с. 132] тощо.

Науковці відзначають розповідний характер опису з подробицями, які міг знати тільки сучасник або очевидець подій, коло питань, обізнаність з обставинами, знання топографії місцевості та жвавість і мовна образність, яка поступово наростає до рівня мови художнього твору [5, с. 29]. Ще більше зацікавлення мовознавців викликає текст твору, насичений фактами, датами, численними іменами і назвами населених пунктів.

Твір містить інформацію про будівництво міст, замків та різноманітних будівель: «1576 року. Острополь заложено» [50, с. 129]; «1604. Того же року божією благодатію начася монастир во граді Любартові» [50, с. 130]; «1610 рок. Благодатію божією начася монастир... во граді Полонном» [50 с. 132] та ін. І хоч чітких відомостей про будівельні матеріали, спеціалізовану техніку чи устаткування, про майстрів будівничої справи немає, про з літопису Острожчини читач дізнається про використання білого, вкритого оловом або цинком, листового заліза.

Друга половина XVI – початок XVII ст. вважається буремним періодом в житті української нації: суспільні негаразди такі, як постійні напади татар і турків, жорстке релігійно-національне гноблення та селянсько-козацькі повстання призвели до виникнення напруги в суспільстві, яка почасти підсилювалася різноманітними стихійними лихами, природними катаклізмами. У період пізнього середньовіччя досить швидко розвивалася міжнародна підприємницька діяльність, відбувалися мандрівки в різні країни, регулярно проходили пересування людей та транспортування різноманітних товарів, що в цілому сприяло не лише економічному розвитку, але й, на жаль, поширенню епідемічних хвороб, які не мали перепон через відсутність на той час дієвих санітарних заходів чи надійних методів боротьби з інфекцією. Відтак пошесні захворювання у різних куточках України фіксуються писарями літопису досить часто, навіть на територіях суміжних держав.

До описаних вище морових явищ додавалися такі незвичні явища, такі, як землетруси, затемнення сонця і місяця, котрі підсилювали тривогу населення, викликали панічні, містичні настрої. Тогочасне суспільство не було позбавлене забобонів і середньовічних релігійних вірувань, що ретельно відобразилося в «Острозькому літописі»: мор бул в Миропольї і в Барановці. І попалили відьми в Мирополю для перестятя мору, ано еше горше мерло. І в Барановці знашли кілька і боялися палити, аби не горій було» [50, с. 44].

Літописець обстоював інтереси українського народу у боротьбі проти економічного і національно-релігійного гноблення, вболівав у питаннях загальнодержавних інтересів, був передовою людиною свого суспільства, що відбито на сторінках пам'ятки.

Важливими є відомості, що описують події національно-визвольної боротьби українського народу: «Року 1512. Татар поражено под Вишневцем» [50, с. 125]; «Року 1531. Битва була з волохи под Обертином» [50, с. 126]; «Року 1564. Татаре були Межибож облегли» [50, с. 127]; «1607. Того же року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили» [50, с. 131]; «1621. Козаки запорозькіі вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо королевич міл поле ставити с цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним» [50, с. 135]; «1630. Поляци хотіли козаков знести і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци від козаков, і мало що ся остало войська ляцского, і мусили єднати козаков і примир'є взяли» [50, с. 136] та ін.

Як влучно зауважують дослідниці козацких літописів: «Період козаччини в Україні актуалізував героїкопатріотичну тематику, сприяв формуванню нового світосприйняття і методів його презентації. Створюються образи лицарів-героїв із яскраво вираженими національними рисами» [41, с. 35].

Чимало записів літопису присвячено змінам у державному житті, особливостям тогочасного правління у різних країнах: «Року 1520. Кроль Август родися» [50, с. 125]; «1569. Того же року князь пруський присягу королеві учинил» [50, с. 127]; «1574. Кроль Генрік до Польщі приїхал і коронован в костелі Станіслава на замку» [50, с. 128]; «1609. Сейм у Варшаві бул, на котором були послове от кроля перського і турецького, і перекопського, ускаржаючися на козаки о Перекоп» [50, с. 132]; «1628. Настал архімандритом в Печерськом монастирі Петр Могила, воеводич молдавський» [50, с. 136]; «1633. Кроль польський Жигимонт III умер. Понім вибрано на королевство сина его Владислава» [50, с. 136] і под.

Окрім українських земель, у поле зору автора потрапляли події на Московії, у тогочасній Молдавській державі (Волощині), у Польщі та інших державах: «Року 1509. Того же року дрижання землі було великоє... і в Босні, і в Далмації, і ве Влошех аж міста западалися з будованем» [50, с. 125]; «1538. Цар турський землю Волоськую подбил под себе» [50, с. 126]; «1558. Москва взяла Нарев і у Віфлянтіх великії шкоди починили» [50, с. 127]; «1598. Того же року сейм у Варшаві бул сторони календара нового» [50, с. 130]; «1622. Місяця апріля, у Вітепську будучи, уніят владика Іасафат всі церкви под унією, тільки єдина не под унією, і он взявши того священника православного на ланцюх» [50, с. 135] тощо.

Острозькі хроніки є цінними для краєзнавців, істориків Острожчини. Зокрема звістки 1633–1636 рр. присвячені історії м. Острога, яке наприкінці XVI – початку XVII ст. посідало визначне місце у боротьбі проти насадження католицизму, було важливим культурно-освітнім центром українства.

До прикладу, літописець докладно розповідає про діяльність Анни Алоїзи Острозької, про єзуїтів та православне духовенство, погроми і закриття церков, відступництво та перехід українських магнатів в католицтво: «Князь Януш Острозький Александрович умер. На їх місці панувала сестра їх, дочка Александрова, которая пошла за Ходкевича і була гонителька на православних, церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати, і уво Острожку, і в Турові так же» [50, с. 134]; «О преждеречной княжні, которая у Острозі панувала, розмаїтими способами примушувала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковнії і ґрунти...» [50, с. 137]; « І церкви позапечатовала, но не всі, тільки три: замковая богоявленіє, на новом місті дві – воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не весь її Острог, тільки половина, а половина князя Домініка, внука краковського» [50, с. 138]; «Того же року ув Острозі ув усені унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію, проча польському єпископу луцкому» [50, с. 139] і под.

Документальні матеріали фіксують відповідні факти, пов'язані з релігійними суперечностями, висвітлюючи внутрішнє життя українського народу, змальовуючи загальнонаціональні проблеми українського суспільства. Автор об'єктивно описує події, які зрештою призвели до зростання антиунатських настроїв, до визвольної боротьби українського народу 1648–1654 рр.

«Острозький літопис» був предметом лінгвістичних розвідок. Зокрема, О. Петренко дослідила твір щодо урбаністичної лексики та фразеології, а саме: проаналізувала загальні назви та сталі вирази на позначення міських реалій, схарактеризувала власні назви, прийменниково-іменникові сполуки, з'ясувала ступінь розвинутості урбаністичної лексики та фразеології в добу бароко [Петренко, 2018].

Вчена звертає увагу на апелятиви: «Термінологія, вжита для опису міських реалій, доволі різноманітна. На сторінках літопису лексичний комплекс міста окреслено в термінах, що описують будівлі оборонного, житлового, господарського, освітнього призначення («мур», «замок», «млини», «шпиталь», «школи», «на домах», «форткою»); об'єкти біля води («мост», «вежу високо на морі», «греблі»); культові споруди («в костелі» («на костелах»), «в церкві замковой», «церкви... з трима верхи», «до склепу»); відкритий або відмежований простір («предмістя», «на господі», «пущі», «сади», «двур», «двор владичий», «грунти», «ярмарок»))» [47, с. 37].

Окрім загальних назв, наводить приклади власних назви конкретних споруд: «в церкві святого Михаїла золотOVERXого», «Печерський монастир», «Сокальський замок», «Дерманського монастира», «церков святеї Софії». У літописі згадано 107 міст, причому лише до шести з них додано характеристику – «місто» або «град»: «Путивль, Дорогобуже, Торопець і інші міста», «міста зацного і славного Пскова», «во граді Любартові», «во граді Полонном». Лексема «місто» вживана як у сучасному значенні («вигоріло все місто»), так і на позначення «місця» («всі міста разом горіли») [47, с. 37].

О. Петренко звертає увагу на згадки про міські реалії, що часто супроводжуються діями з переоблаштування простору, здебільшого з семантикою спорудження: «мур почали отводити коло Вільни», «мост у Варшаві на Віслі казав будувати», «Острополь заложено», «начася монастир во граді Любартові», «монастирі побудовал, маєтності надавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і на школи місто надал Сурож з селами», «церков одомкнул» [47, с. 38].

Лінгвіст дійшла висновку про наявність розвинутої системи урбаністичної лексики та фразеології в першій пол. XVII ст. Вдалося простежити, як саме географічні лексеми, запозичені з польської хроніки, адаптовано до книжної української мови. Виокремлено низку смислових відношень у системі міської лексики (просторові орієнтири, конструктивне та деструктивне переоблаштування простору, завоювання тощо). Досліджено фразеологічні контексти функціонування міських реалій, лексичне оточення урбанонімів, їхнє узгодження з прийменниками. Однак поза увагою дослідниці залишилася топонімна система твору.

Отже, літописи доби Козаччини – це не лише твори історіографічного характеру, присвячені подіям XVI – XVIII ст., а й виняткові шедеври української словесності, що представляють синтез літературного, літописного й історичного жанрів, поєднання мистецьких стилів у викладі тексту літописцями. Унікальні й неповторні, вони є втіленням єдиного духовно-естетичного комплексу, в якому використовується широкий спектр художніх засобів.

Як бачимо, численні події світу й українських земель представлені за допомогою багатой мовної палітри твору. На сьогодні ця малодосліджена пам'ятка недостатньо вивчена з лінгвістичного погляду, тож у нашому наступному розділі наукової розвідки звернемо увагу на топонімікон пам'ятки, який є одним із основних виражальних засобів автора.

Загалом, топоніміка України сьогодні активно розвивається, чимала увага присвячується регіональним топоніміконам, до яких належать певною

мірою і власні географічні назви недостатньо проаналізованого в цьому аспекті «Острозького літопису» XVII ст. На основі таких ономастичних праць у майбутньому можна буде скласти цілісну картину становлення й розвитку топонімії України.

РОЗДІЛ 2.
ДЕНОТАТИВНО-НОМІНАТИВНА, ФОНЕТИКО-МОРФОЛОГІЧНА
І КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНІМІВ
«ОСТРОЗЬКОГО ЛІТОПISУ»

Топоніми складають один із найбільших пластів української онімії. Упорядкування їх за певними ознаками та опис їхніх характеристик є важливим завданням ономастичних студій, адже «наявність стрункої, логічної, послідовної типології об'єктів дослідження, виважена, мотивована, узгоджена із сучасними вимогами термінологія, ... – це свідчення високого рівня розвитку певної галузі людських знань [60, с. 10].

Історія ономастичних класифікацій в українському мовознавстві охоплює період тривалістю понад століття, упродовж якого вченими було запропоновано чимало способів градації власних назв, у т. ч. топонімів. У нашій роботі ми застосовуємо денотативно-номінативний підхід до аналізу виявлених у писемній пам'ятці мовних одиниць.

2.1. Денотативно-номінативна класифікація власних географічних назв.

У багатьох ономастичних роботах дослідники опираються саме на денотативно-номінативне структурування онімного матеріалу, що не випадково, адже такий підхід має свої переваги:

- сприяє формуванню стрункої, чіткої парадигми назв різних видів й упорядковує процес дослідження пропріативів;
- дає змогу з'ясувати продуктивність різних класів із-поміж виявленого обсягу власних назв;
- забезпечує науковість висновків на основі проведення зіставно-порівняльного аналізу онімів.

Принципи денотативно-номінативної класифікації розробляти такі українські науковці, як: В.М. Калінкін [27], Ю. О. Карпенко [К28], В. В. Німчук [42], С. О. Шестакова [73] та ін.

Детальну парадигму онімів різних класів розробив очільник Хмельницького ономастичного осередку М.. М. Торчинський [60; 62; 59]. Опрацювавши результати інших студій з ономастичної проблематики вітчизняних та зарубіжних учених, мовознавець охарактеризував історію онімних класифікацій, розроблених вітчизняними і зарубіжними вченими, встановив особливості структури українського онімного простору за характером номінованого об'єкта, з'ясував основні дериваційні та мотиваційні ознаки власних назв.

На основі аналізу спроб систематизації власних назв вітчизняними і зарубіжними мовознавцями дослідник прийшов до висновку, що структура онімного простору української мови повинна складатися з денотативно-номінативної, етимолого-словотвірної, функціональної, структурної, квалітативно-денотатної, стилістичної та екстралінгвальної класифікацій пропріативів. Основним критерієм, на основі якого онімний простір членується на підвиди, є співвіднесеність номінацій з іменованими об'єктами, тому саме денотативно-номінативній класифікації власних назв, суттєвими відмінностями від попередніх типологій якої є однозначність критеріїв, системність груп та послідовність класифікування, внаслідок чого нова структура суттєво відрізняється від аналогічних систематизацій інших авторів, слід приділяти особливу увагу [60, с. 500].

Учні й послідовники відомого мовознавця активно працюють над удосконаленням денотативно-номінативної класифікації, зокрема, І.С. Гонца комплексно дослідила назви населених пунктів 20 районів Черкащини: здійснила історичний огляд розвитку системи назв населених пунктів Черкащини від перших фіксацій до XXI ст., показала особливості творення одно-, дво- та багатокомпонентних найменувань поселень краю, простежила характер мотиваційної та лексико-семантичної їхньої структури, визначила

продуктивність різних дериваційних і лексико-семантичних типів досліджуваних ойконімів, здійснила порівняльну характеристику словотвірної структури назв поселень Черкаської області з ойконімними системами інших регіонів України, виявила вплив екстралінгвальних факторів на процес формування місцевого ойконімікону [14].

І. Я. Ординська у дисертації «Мікротопонімія Північної Хмельниччини», застосовуючи такий науковий підхід, визначила структурні та дериваційні особливості власних назв дрібних географічних об'єктів регіону, з'ясувала семантику твірних основ та мотиваційні особливості пропріативів, проаналізувала екстралінгвальні фактори, що впливають на формування мікротопонімікону Північної Хмельниччини [44].

Н. М. Торчинська проаналізувала понад 2 тис. найменувань – ойконімів північної Хмельниччини, за саме: простежила формування ойконімічної системи зазначеного регіону та динаміку цього ойконімікону протягом XI – XX ст., схарактеризувала варіанти найменувань поселень та відойконімних похідних південно-східної Волині, описала лексико-семантичну, мотиваційну та словотвірну структури власних назв поселень, встановила взаємовідношення між типами ойконімів на основі різних принципів їхньої класифікації та визначила продуктивність мотиваційних, лексико-семантичних та словотвірних моделей досліджуваного регіону, здійснила порівняльно-зіставний аналіз ойконімікону північної Хмельниччини з ойконімними системами інших регіонів України [13].

Я. В. Янчишина у дисертаційній роботі «Мікротопонімія Центральної Хмельниччини» на основі денотатино-номінативної класифікації визначила специфіку структурно-словотвірної організації мікротопонімікону регіону, здійснила лексико-семантичний аналіз мотивувальної бази власних назв дрібних географічних об'єктів, з'ясувала роль апелятивної та онімної лексики в її творенні та прокоментувала мотиваційні особливості мікротопонімії Центральної Хмельниччини [76].

На основі аналізу онімного простору «Острозького літопису» можемо побудувати денотативно-номінативну класифікацію засвідчених у творі пропріативів.

Чи не найбільшою за кількістю виявлених назв є група *ойконімів* – власних назв населених пунктів. Це варто пов'язувати із тим, що опис подій ведеться у контексті тогочасних історичних, політичних, економічних реалій, соціальних та релігійних змін, природніх факторів і явищ.

Чимало представлено в «Острозькому літописі» *астіонімів* (назв міст). За висновками дослідників, саме друга половина XVI – перша половина XVII ст. вважається якісно новим етапом у розвитку архітектури та містобудування на українських землях [34, с. 744].

Місто – це складне суспільно-територіальне утворення, яке завдяки наявним ресурсам, доступним методам та засобам реалізує функції, які забезпечують розвиток території, підвищує добробут громадян та покращує ситуацію в регіоні (країні). Основними функціями міста є адміністративна, соціальна, політична, демографічна, економічна, виховна, екологічна, культурна, інформаційна та ін. [72].

В архітектурі XVI – XVII ст. ускладнюються форми через перехрещення старої та нової традицій, розвивається народна школа будівництва, залучається західноєвропейський досвід: італійський, чеський, польський.

Водночас XVII ст. – це час політичного піднесення, становлення самостійності Української держави. Українська державність, яка зміцнювалася за часів визвольної війни, укріплювала національну самосвідомість, що інтенсифікувало пошуки засобів художньої виразності, нових форм в образотворчості, архітектурі, містобудуванні, пошуки власної самоідентифікації українського народу.

Такі процеси відображено у використанні назв міст, розміщених на українських теренах: *Базалія, Біла Церква, Вишневець, Вінниця, Гайсин, Жаславль, Звягіль, Каменець (!), Київ, Красне, Летачов (!), Любартів, Львів, Могилів, Немирів, Острог, Острополь, Очаків, Переяславль, Полонне,*

Прилуки, Путивль, Смотрич, Стародуб, Хотин, Черкаси, Чернігів, Чирськ, Шаргород, Ямпіль (!) та ін.

Особливості міжнародних відносин українства знайшли відбиток у назвах міст різноманітних кураїн світу, як суміжних з Україною, так і недотичних до кордонів українських земель того часу.

Як стверджують дослідники історії та права в Україні: «Розпочата в середині XVII ст. національно-визвольна боротьба українського народу проти соціального та національно-релігійного гніту Речі Посполитої, порушила хитку політичну рівновагу в Центрально-Східній Європі. Поступово в орбіту військово-політичної боротьби України та Польщі втягнулися інші європейські країни, проклавши останнім шлях до чергового з'ясування стосунків за право володіти спірними територіями» [46, с. 699].

У XVII ст. Козацька Держава була в центрі уваги дунайських князівств, також важливі дипломатичні стосунки з гетьманом підтримували уряди Бранденбургу, Туреччини, Швеції, однак головні військовополітичні суперечності у боротьбі за українські землі точилися межі Москвою та Варшавою.

Назви російських міст у літописі трапляються досить часто, зокрема такі: *Асторохань (!), Білгород, Казань, Москва, Псков, Смоленськ, Торонець. Білоруські міста, згадані в пам'ятці: Берестя, Веліж, Вільна, Вітепськ (!), Невль, Полоцьк, Турів, Ула, Усвят* тощо.

Польські астіоніми з різних регіонів тогочасної Речі Посполитої: *Варшава, Гданськ, Краків, Люблін, Петриков, Сендомир, Слуцьк, Стенжиця, Тарнув, Чирськ, Ярослав* та ін.

Діапазон власних назв міст, згаданих в «Острозькому літописі» чималий, адже військові баталії розгорталися на величених просторах Європи та інших частин світу: «...на Півночі Європи, захопивши все балтійське узбережжя і протоки в дельтах Неви, Швеція позбавила Кремль можливості мати військовий флот та вести морську торгівлю на міжнародному рівні. Перспектива перетворитися у безнадійно відсталу від

Європи державу, позбавлену флоту в час війн і великих географічних відкриттів, важливих водних торговельних артерій, не влаштувала Москву. Таким чином, російський уряд вступив у боротьбу з іншими суб'єктами міжнародних відносин за геополітичний розподіл світу із чітко спрямованою геостратегічною ціллю встановити гегемонію власного політичного домінування в Східній Європі» [46, с. 704]. Габсбурги успішно конкурують зі Стамбулом та Стокгольмом за землі Східної Європи.

Так, засвідчено астіоніми, наявні в таких державах сьогодні:

- Австрія: *Відень*,
- Естонія: *Нарев*,
- Італія: *Рим*
- Молдова: *Тагіня* (сучасне м. Бендери)
- Туреччина: *Константинополь, Цариград*
- Угорщина: *Будзик, Пешт* (частина сучасного міста Будапешт)
- Чехія: *Костелець* та ін.

Менші поселення представлені у творі назвами сіл: *Баранівка, Денеші, Дорогобуж, Заволоч'є, Зіньков, Кропивна, Луки Великії, Ляхівці, Межибож, Миропілля, Озерица, Озерна, Ольшаниця, Обертин, Плужне, Радошковиці, Синява, Сокаль, Тараски, Триполь* (суч. с. Трипілля), *Шульжинці* тощо.

Адміністратоніми – власні назви офіційно визнаних адміністративно-територіальних одиниць – можуть свідчити про:

- управлінську діяльність державних органів;
- організаційну діяльність у сфері управління;
- органи виконавчої влади держави

М.М. Торчинський цілком слушно пропонує у їх складі виокремлювати *сувереноніми* (назви незалежних держав) та *райононіми* (іменування адміністративних частин країни) [60, с. 149].

Адміністратоніми в «Острозькому літописі» репрезентовані назвами повітів, земель (*районі́м*, пох. від *район*: – 1) територія, виділена за сукупністю якихось взаємопов'язаних ознак або явищ; 2) адміністративно-

територіальна одиниця в багатьох країнах; 3) місце навколо чогось, прилегле до чогось):

– назви повітів: *повіт Волинський*;

– назви земель: *земля Венгерська, земля Волоськая, Сівер земля / земля Сіверная, панство Московське, господарство Волоськоє, Руська земля, козаки з Запорожжя*;

– назви регіонів: *Волинь, Перекоп, Подляш'є*.

А також суверенітетами (назвами держав, князівств):

– назви держав: *Аравія, Босня, Венеція, Віфлянти, Влохи/ Волохи, Далмація, Єгипет, Польща, Сирія, Чехи*;

– назви князівств: *князство Завойськоє (Франція)*.

Мікротопоніми – назви невеликих географічних об'єктів відповідають давнім традиціям будівництва, архітектури, суспільного укладу загалом, адже «місто – це народногосподарський комплекс, що виступає у формі різних видів економічної діяльності; середовище, де відбувається процес життєдіяльності й просторової діяльності» [72]. Серед найменувань об'єктів, що знаходяться в межах населених пунктів засвідчені такі урбаніми:

– назви дворів: *двор Сопіжин*;

– назви замків: *замок Краківський, замок Сокальський*;

– назви монастирів: *монастир Тригорський, Дерманський монастир, монастир Печерський*;

– назви церков: *церква святого Михаїла, церков столичная митрополія святій Софії*.

Гідроніми (назви річок), наявні у тексті, поодинокі: *Вісла, Тетерев, Ула*. Вони стосуються українських, білоруських, польських теренів, де відбувалися важливі міжнародні історико-політичні події, спостерігалися цікаві природні явища.

2.2. Графіко-фонетичні та морфологічні особливості пропріативів

Діахронічне вивчення української мови повинно опиратися на надійний лексичний, фонетичний, граматичний матеріал, який свідчитиме про ті зміни, які відбувалися в ній, про шляхи розвитку мовної системи систем. До таких важливих джерел вивчення історії української мови лінгвісти зараховують українські діалекти, писемні пам'ятки, свідчення споріднених мов, лексичні запозичення з інших мов, письмові свідчення іноземних джерел, а також топонімію [25, с. 7–9]. Власні географічні назви зберігають у собі такі фонетичні і граматичні особливості, наслідки давніх явищ, які в живій або літературній мові втрапилися, тож оніми можуть бути використані як свідчення історичного минулого в генезі мовних засобів різних рівнів.

Так, розвиток української мови як системи на різних структурних рівнях відображено у топонімах, виявлених в «Острозькому літописі» XVII ст. У книзі всього 148 аркушів, а «папір і характер письма наочно показують, що зміст було складено зразу ж після укомплектування книги. ...різні почерки, якими написано окремі частини книги, наводять на думку, що вона була скомпонована з текстів, виконаних у різних місцях на замовлення її упорядника» [5, с. 24]. Науковці також акцентують, що писарі, залучені до збирання й оформлення матеріалів літопису, були забезпечені папером одного гатунку. Відтак дослідники висновують, що упорядник книги був освіченою людиною, виявляв значний інтерес до історії України, мав високе суспільне становище, тож мав можливість організувати збирання матеріалів і здійснити їх упорядкування.

Вчених вражає різнохарактерність зібраних матеріалів у літописі м. Острога, а особливо – наявність найрізноманітніших почерків та стилів письма [5, с. 26]. Папір містить водяні знаки із зображеннями різних варіантів герба міста Амстердама, тож виготовлений на амстердамських паперових млинах близько 1682 року. Заголовний рядок рукопису, початкові

букви звісток за кожний рік і написи на полях виконано червоним кольором – кіновар'ю.

Нечасті, однак виразні фонетичні риси номенів свідчать про певні процеси формування фонетичної і граматичної систем української мови.

Це, зокрема, рефлексі сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* (явище повногосся). Розвиток звукосполучень *oro*, *olo*, *ere*, *ele* на місці колишніх *or*, *ol*, *er*, *el* між двома приголосними, що називають повногоссям, є характерною ознакою східнослов'янських мов: «У мові східних слов'ян, яка успадкувала від праслов'янської в дифтонгах [*or*], [*ol*], [*er*], [*el*] довгі сонорні, втрата ними складотворчої властивості супроводжувалася розвитком після *r*, *l* короткого голосного, що поступово перейшов у голосний повного творення: *tort* → *torʔt* → *torot*, *tolt* → *tolʔt* → *tolot*, *tert* → *terʔt* → *teret*» [25, с. 59]. У старопольських діалектах розвиток сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* супроводжувалася скороченням голосних звуків перед сонорними приголосними: *brona*, *mlody*, *brzeg*, *mleko*. У мовленні південних слов'ян відбулася метатеза голосного і сонорного приголосного, зокрема довгий лабіалізований [*o*] змінився в голосний [*a*]: старослов'янське *брана*, *младъ*, *бр-гъ*, *мл-ко*. За висновками Л. Булаховського, східнослов'янське повногосся документально відбито вже в середині XI ст. [8, с. 63]. В «Острозькому літописі» фіксуємо розвиток повногосних таких форм у *Бристю* (Брест, Блр) / *Берестя* (3); *Влохи*/ *Волохи*, *Острог* (13) / *Оструг* / *у Осторозі*.

У виявлених в літописі топонімах знаходимо яскравих приклад явища занепаду редукованих голосних у староукраїнській мові. Основною причиною втрати зредукованих був характер їх артикуляції як голосних неповного творення, їх ознака надкороткості. За цією ознакою вони протиставлялися всім іншим староукраїнським голосним, що ще більше послаблювало їх позиції, їх стійкість у системі староукраїнського вокалізму, отже, й спричинялося до їх подвійної зміни: вокалізації в одних позиціях і занепаду в інших. В українських діалектах цей процес в основному припадає

на XI – XII ст. Занепад [ь], [ъ] відбувся в кінці слова (*голубь* — *голуб*, *садъ* — *сад*) і перед складом з голосним повного творення (*вдова* > *вдова*, *съто* > *сто*) тощо. В «Острозькому літописі» виникнення *протетичного* *голосного* *і*, спричинене занепадом редукованого після *л*, відображено в написаннях: *Львов* (2) / *ве Львові* (1).

Протетичний *і* сьогодні послідовно вживають у південно-західних і в деяких північно-західних українських говірках, а виникнення протетичного *голосного* *і*, спричинене занепадом редукованого після *л*, дослідники спостерігають у південно-західних українських рукописах XIV ст.: *львовы* 1361 Судомир, Гр, 36, *лвовьскии* 1382 Львівщина, МГ, 263, *лвовьскую*, *львовьц*– 1352, Гр, 30 – *илвовскии* 1393 Львів, МГ, 267; *илвовьскомъ* 1371 Львівщина, Гр, 44, *воіть јлвовскыи* 1400 Львів, Гр, 144 [67, с. 130]. Грамоти XIV ст. засвідчують процес розвитку протези, який у подальших XV – XVI ст., на думку Ю. Шевельова, був у своєму розпалі [71, с. 590], що ми фіксуємо і в літописі Острога.

Із-поміж наслідків занепаду редукованих впадають в око приклади переходу в *і* етимологічного *о* в новозакритому складі, які набув такої властивості у результаті занепаду редукованого *голосного* у постпозиції. Засвідчено мовні хитання, спричинені зміною подовженого *о* на *у* як проміжного етапу рефлексії **о > у > і*: *Острог* / *Оструг*, *Тарнув*.

Явище переходу подовжених етимологічних *голосних* **о* та **е* в *і* у новозакритих складах зараховують до виявів українського ікавізму та вважають найголовнішою особливістю фонетичної системи української мови [40, с. 39; 43, с. 253]. Це явище було властиве писемним пам'яткам і раніших періодів. До прикладу, Л. Гумецька, у дослідженні мови молдавських грамот XIV – XV ст., кваліфікує зміну колишньої якості *о*, *е* в новому закритому складі в результаті збільшення їх довготи (*булшеи*, *кролювъ*) як мовну рису, певною мірою притаманну для всієї української мовної території [19, с. 33]. Мовні хитання, що представляють зміну подовженого *о* на *у*, фіксує І. Царалунга в грамотах з південно-західних регіонів: *торговли* 1382

Львівщина, МГ, 263 – *торгувли* 1378 Галичина, Гр, 56; та з інших теренів: *доброволн* – 1388 Луцьк, Гр, 88 – *добровоульно* 1366 Галичина, Гр, 40; *прозываемое* 1322 Луцьк, Гр, 21 – *пр҃҃звищемъ* 1366 Галичина, Гр, 40; а також: *панъ Друздъ* 1388 Львів, МГ, 265; *селумъ* 1361 Судомир, Гр, 36 тощо [67, с. 235].

Окрім того, мовознавці спорадично простежують рефлекс *o > y* в середньовічних грамотах Полісся, Галичини, Закарпаття, а молдавські грамоти XV ст., збережені у значній кількості, порівняно з документами інших регіонів України, й у належному стані, дозволяють стверджувати про активний розвиток голосних *y, ю* з довгих *o, e* в новому закритому складі головно на південно-західних територіях [68, с. 149].

Виявлено приклади формування *тенденції до милозвучності* в українській мові. А саме – поява вставних голосних в групах приголосних: *Невль (1) / Нівель (1)*. За припущеннями Ю. Мосенкіса, «тенденція української мови до врівноваження голосних і приголосних зумовлена чинниками, подібними до тих, які раніше викликали східнослов'янське повноголосся, до того – праслов'янську тенденцію до суцільного панування відкритих складів. Кардинальним для розуміння названих тенденцій виявляється висновок про відкритоскладовий тип мови трипільської культури, тотожний відкритоскладовому типові доіндоєвропейської мови Балкан» [39, с. 24].

В. І. Самійленко характеризує чинники формування української милозвучності так: «Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті) має тільки чисті, виразні голосівки (*vocalis*) *a, e, i, u, o, y*. Глухих і невиразних голосівок, таких як, наприклад, англійські голосівки, або як німецьке *ö* або французькі *eu, un, on* і т. п., зовсім не має. Вона не любить такого поєднання шелестівок (*consonans*), яке тяжко вимовити... Вона має кілька засобів до урівноваження

вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській. І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах,- небагатьох, але часто вживаних,- допускає негармонійне з'єднання шелестівок: *бг, пхн, ткн - бгати, пхнути, ткнути* і взагалі порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіше, ніж мови італійська й іспанська» [51, с. 3].

Привертає увагу написання оніма у вислові : «*козаки з Запорозжя*» (поряд із номеном *Заволочье* у якому не відбито таке явище в аналогічних фонетичних умовах), – яскравий приклад подовження– типової риси консонантизму української мови. *Асиміляція звуку [j]* попередніми пом'якшеними приголосними, унаслідок якої відбулося подовження передньоязикових приголосних, – характерна фонетична риса системи консонантизму української мови [69, с. 148]. Академічні джерела вказують, що асиміляція пом'якшеним приголосним наступного [j] регулярно засвідчується, починаючи з XV ст. [49, с. 220]. І. Царалунга припускає, що цей процес частково відтворено вже в текстах офіційно-ділового стилю української мови XIV ст.: *благословеня – благословением* 1322 Луцьк, Гр, 22; *им-нз – им-нія* 1361 Судомир, Гр, 36; *народженя* 1388 Луцьк, Гр, 88 – *наро(ж)ньз* 1386 Вільно, Гр, 79; *наше јбличе* 1361 Судомир, Гр, 36 – *наше обличь і* 1391 Перемишль, Гр, 106. [67, с. 143], у свою чергу ми стверджуємо, що «Острозький літопис» є незаперечним джерелом відомостей щодо подальшого активного розвитку цієї фонетичної риси української мови.

Граматична система української мови утворилася внаслідок процесів, що відбувалися на різних етапах розвитку її морфологічної структури. Впродовж формування лексико-граматичних класів слів і їхніх граматичних категорій, становлення парадигм змінних частин мови проходили значні зміни, що знайшло своє відображення і в текстах писемних пам'яток, зокрема в «Острозькому літописі» XVII ст.

У виявлених власних географічних назвах знаходимо варіативність граматичних форм у місцевому відмінку однини іменника середнього роду: *в Миропольї / в Мирополю*.

Паралельні закінчення -- (-и, -е), -у/-ю в М. в. однини іменників чоловічого та середнього роду дослідники засвідчують вже в грамотах XIV ст. [67, с. 294]. Випадки взаємозаміни закінчень іменників в окремих відмінювальних групах у цій граматичній формі українські історики мови виявляють навіть у пам'ятках XI – XIII ст.: *въ родоу, въ мир-, на тѣргоу, на камени, на врьс-* і под. [4, с. 73; 25, с. 137]. У ділових документах XIV ст. І. Царалунга знаходить чимало прикладів іменників з флексіями --, -и, -е: *при книзи Дмитриї* 1341 Львів, Гр, 23; *на Д- (!) стр-* 1349 Казимир, Гр, 27; *по живот-* 1350, Гр, 28; *оу перемирьи* 1352, Гр, 30; *оу поли, оу Смотричи* 1375 Смотрич, Гр, 50; *на корени, оу пов-т-* 1383 Полоцьк, Гр, 62; *оу прав-, по вовс-* 1386 Перемишльська волость, Гр, 72; *въ лист-* 1388 Луцьк, Гр, 86-88; *по ап(с)л- і вн~глст-* 1388 Лучиця, Гр, 83; *при праве* 1389 Луцьк, Гр, 103; *оу Подольи* 1392 Турійськ, Гр, 112; *на Серет-* 1392 Сучава, Гр, 109; *въ м-ст-* 1397 Жидачів, Гр, 131 і под. [67, с. 295]. За висновками науковців, «...змішування --, -е з -и дає підставу припускати, що це закінчення звучало, як сучасне українське *і*» [29, с. 51]. Таке явище є наслідком дії іменників колишньої **ǫ*-основи: «...під впливом іменників колишніх **ǫ*-основ флексію -*і* замість сподіваної -*и* мають тепер також іменники колишніх **jǫ*-основ,... унаслідок чого в М. в. однини появляється флексія -- замість старої флексії -*и*: *въ сборищ-, при мор-, въ солнц-*» [4, с. 73]. Сьогодні, за дослідженнями діалектологів, закінчення -*і* найчастотніше на Поліссі [1, т. 1, к. 203; Зінчук, с. 55], до південних регіонів якого належить і територія Острожчини, де біло створено досліджувану пам'ятку.

Частина словоформ М. в. українських пам'яток ділового письменства пізнього середньовіччя однини має закінчення -у/-ю: *при господарю, при кролю* 1395 Сучава, Гр, 127; *оу дому* 1366 Львівщина, Гр, 40; *въ дому, въ*

Луцку, въ пытанью 1388 Луцьк, Гр, 86-88; *на лану* 1386 Перемишльська волость, Гр, 72; *на листу* 1388 Сучава, Гр, 81; *в рынку* 1389 Луцьк, ССУМ, II, 311; *въ року* 1389 Луцьк, Гр, 103; *оу ставу* 1366 Перемишльська волость, Гр, 40; по (с)тмъ *Марку* 1388 Лучиця, Гр, 83 та ін. . [67, с. 296]. В. Ярошенко вважає, що такі форми варто пояснювати впливом „укових” основ на іменники *ѡ, *јѡ-основ: *при господарю, при кролю, оу торгу, на листу* та ін. [77, с. 47]. Окрім того, вчені припускають, що флексія -у (-ю) могла перейти від давального відмінка однини цих таки іменників, тобто іменників на -*ѡ, -*јѡ ; проте імовірний давній вплив іменників *ѣ-основ [5, с. 74]. Іменники колишніх *ѣ-основ на означення неістот частково зберегли свою давню форму місцевого відмінка однини в сучасній українській літературній мові: *на верху, на меду*. Флексію -у (-ю) відображають сьогодні і колишні іменники на -*ѡ, -*јѡ: *на снігу, у мішку, по краю* тощо.

Взаємодія відмінкових закінчень іменників давніх основ на -*ѡ та на -*ѣ виявилася надзвичайно сильною, що спостерігаємо ми в літописних джерелах, а також було засвідчено раніше, вже у пам'ятках документального стилю XIV ст. За твердженнями І. Огієнка, «...ще в кінці праслов'янської доби витворилася так би сказати спільна *ѡ-*ѣ-основа; *ѡ-*ѣ-основи так поплуталися в українській мові, що сьогодні нелегко поділити їх по їхніх давніх групах» [43, с. 313]. Отже, варіативна парадигма іменників в однині ілюструє зневиразнення і руйнування давнього відмінювання за тематичним принципом.

Деякий паралелізм представлено в галузі словотвору зафіксованих назв: *Веліж (1) / Веліже (1), Полонне (3) / Полонний*. Загальновідомо, що історія граматичної будови мови не ізольована від життя народу, його історії, однак зв'язок історії граматичної будови мови з історією народу дуже складний, опосередкований. Важливий характер і напрям тих змін, яких зазнала українська мова, своєрідність тих діалектів, що з певних екстралінгвальних та інтралінгвальних причин лягли в основу національної мови. Велике значення має фундаментальність синтезу найцінніших

елементів живомовних говорів, який увібрала українська мова у процесі свого становлення й розвитку. Зазначимо, що староукраїнська (руська) мова та мовно-етнічна свідомість упродовж XIV – XVII ст. пройшла найскладніші суспільно-політичні випробування, які описано і в «Острозькому літописі».

2.3. Кількісно-частотна характеристика пропріативів у соціокультурному вимірі топонімікону

Кількісна характеристика топонімікону є важливою складовою ономастичних досліджень, особливо діахронічного спрямування. На підставі кількісних досліджень, які порівняно повно характеризують топонімічні явища вже у пізньому середньовіччі, можна зробити висновки і про розвиток цих не повністю відображених у джерелах явищ у давніші епохи [35, с. 116]. Результати підрахунків відсоткового відношення топонімів у різні історичні періоди свідчать про еволюційні зміни у топоніміконі, допомагають визначити продуктивність словотвірних моделей, інформують про достатню повноту складу топонімічного матеріалу. Кількісний аналіз власних назв передбачає зіставлення окремих етапів їх становлення, а також порівняння ономастичних станів різних епох, тож може слугувати підтвердженням чи спростуванням тих чи інших ономастичних концепцій і гіпотез.

Вивчення кількісного поширення пропріативів окреслених часових відрізках на певній території повинно базуватися на великій кількості писемних пам'яток, на вичерпно виявленому, добре описаному й опрацьованому матеріалі. Такий фактаж надає й українська літописна традиція, зокрема «Острозький літопис» XVII ст.

Кількісна характеристика топонімічної системи у поєднанні з хронологією їх фіксацій допоможе визначити продуктивне функціонування та відмирання топонімічного типу, провести оцінку географічних назв як історичного факту, що наближає інформацію топонімії до рівня інформації датованих писемних, археологічних джерел. На думку О. Купчинського,

топонімічна хронологія найдавніших слов'янських географічних назв порівняно з іншими їх характеристиками сприяє встановленню часу формування давніх слов'янських спільностей, їх консолідації, розселення і членування [35, с. 116].

Для кількісних підрахунків залучено 128 власних географічних назв, виявлених в «Острозькому літописі» XVII ст.

Астіоніми – 72 од. – складають 56 відсотків усіх зафіксованих топонімів. Серед назв міст найчастотнішими є наступні пропріатииви.

Засвідчена найбільша кількість – 16 фіксацій – топоніма Острог у варіативних формах: Острог / Оструг / у Осторозі. Часте використання цього оніма цілком пояснюється назвою, призначенням, змістом хронікального твору, значну увагу в якому приділено місту Острогу і Острозьким подіям: релігійні конфлікти, історико-політичні баталії, місцеві господарські, метеорологічні та інші явища. До прикладу, 1541 року було нашестя сарани, 1569 року у травні випав сніг і пролежав три дні, 1571 року був неврожайний рік і люди вмирили з голоду, 1599 рік – після Покрови випав великий сніг, 1601 року в Острозі була велика пожежа, що горіли мости і млини аж до самої води, 1614 – буря знищила зібране збіжжя на полях, 1616 – була велика посуха тощо.

Як зауважує О. Петренко, згадки про пожежі є частими в літописі: *«Ярославль горіл в ярмарок, вигоріло все місто і ярмарок с крамами»*, *«увесь Петриков вигоріл»*, *«дві часті замку Краковського згоріло»*, що наштовхує дослідницю на думку про явище топофобії – тенденцію до змалювання десакралізованих, відразливих, агресивних просторових образів, що відображають нещасливий, занепадницький стан існування індивіда або нації [47, с. 38–39]. Це відображається й у тому, що літопис містить чимало записів про стихійні лиха, що спіткали міста: землетруси (*«дрижання землі великоє у Цариграді»*, *«аж міста западалися збудованієм»*), епідемії (*«Мор ув Острополю бул»*), буревії (*«Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч... пуці крушила, сади ломила»*, *«буря... вежу*

замкову в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла»). Автор Острозьких хронік зафіксував низку знамень, що здебільшого віщували лихо: «у Острозі на замковій церкві виділи аггела стоячого з голим мечем», «року у Острозі виділи на церкві замкової на кожній бані по три свіщі горящі».

Чимало говориться про осіб з роду князів Острозьких: Василя Костянтиновича Острозького, Анну Алоїзу Острозьку та ін. Особливо прихильним є автор літопису до князя Василя як стійкого захисника українства, видатного діяча українського народу: 1608 року надав українській спільноті для користування церков та маєтності свої на шпиталь і школи.

Події в Росії часто відображаються в Острозьких хроніках. Зокрема, перший запис у літописі стосується захоплення російською імперією нових земель у 1500 році: Путивля, Пскова, Торопця та ін. Номен Москва зустрічається у творі 15 разів, при чому 11 – з великої літери, а 4 – з малої літери, що може наштовхувати на висновки про вживання етноніма *москва* – населення Московії. Відтак маємо приклад апелятивації оніма. Описувані події пов'язані із діяльністю московського князя Василя III Івановича, у якого в тимчасовій васальній залежності перебувало Казанське ханство, та який вів війну у Польщі.

Описуючи дії Москви як загарбницької держави, літописець згадує про взяття російськими військами Нарева 1558 року, Полоцька 1563 року. Східні окраїни Московії відображені в подіях щодо Астрахані 1570 року.

Дошкульні втрати *москви* стосуються подій:

– 1571 рік – найбільше нашестя татар на Москву: місто, за винятком Кремля, було спалено, загинуло 800 000 населення московитів, забрано в полон 150 000 осіб.

– 1577 рік – поразка російського війська під фортецею Кесь (Латвія);

– 1579 рік – облога і взяття Баторієм раніше загарбаного росіянами Полоцька.

Напружені стосунки з Польщею та Римом як осередком католицької релігії часто позначені у літописі, зокрема, номен Рим згадується 5 разів, найменування Польща – 4. У XVI – першій половині XVII ст. велася боротьба між уніатством та православ'ям, між польською шляхтою та українськими козаками, посталим селянством. Козацтво як організована сила українського народу описане острозьким літописцем у повстанні 1630 року: «Поляци, посполитое рушення, хотіли козаков знести і стали обозом под Прясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци від козаков, і мало що осталося від війська ляцського, і мусили єднати козаков і примир'є взяли» [50, с. 136].

Напади татар і турків на Волинь і Поділля у XVI – першій половині XVII ст. були нестерпним лихом, відомості про яке знаходимо в «Острозькому літописі». Зокрема, це облога татарами Меджибожа в 1564 році та напад татарського війська на Остропіль 1618 року. Так, номен Меджибіж – середньовічне містечко при впадінні річки Бужок в річку Південний Буг – згадується 4 рази, Остропіль – тогочасне містечко на річці Случ (тепер село на Старокостянтинівщині) – 6 разів.

Як зауважує О. Петренко, згадки про міста найчастіше фігурують у контексті завоювання або облоги: «Татар поражено под Вишневецем», «Турци і татаре Зіньков спалили», «под Межибож... вторгнули», «князь Костантин у Ольшаниці татар побил», «Битва була з волохи под Обертином», «под столицею обозом ся положил», причому в подібних виразах, за спостереженнями дослідниці, найчастіше вживані дієслова з семантикою оволодіння, підкорення («войсько Рим взяли», «Браслав от татар взят», «Татаре були Межибож облегли»). Оволодіння містом рівнозначне захопленню полонених: «Махмет, перекопський цар, взял Казань... і в Москві больш 300 000 в'язнів набрал», тож місто постає брамою до іншої країни: «увошли през Хотин до Волох і втеча з міста є єдиним

засобом порятунку: «Ласький под Очаковом бул і татар громил, аж на море утікали», «утік... в ноц з замку форткою до стаєнь» [47, с. 37-38].

Назви сіл складають 21 назву, що становить 16 відсотків усього топонімікону писемної пам'ятки. Сьогодні такі населені пункти мають статус села, хоча у середньовічні часи були містечками. Однак і тогочасні їхні функції дослідники потрактовують неоднозначно: «Часто міські осередки були містами лише номінально, а за економічної і суспільною організацією залишались селами. Справжньою міською локацією можемо вважати лише ту локацію, жителі якої утримувалися в основному позаземельним ремеслом» [15, с. 57]. За спостереженнями дослідників, найбурхливіше процес локування нових міст на Волині тривав у 50–70 рр. XVI ст., зазнавши помітного спаду у середині XVII ст. [16, с. 127]. Переважна більшість волинських міст, як і міст більшості регіонів України в складі Великого князівства Литовського, були невеликими.

Необхідними умовами перетворення села на місто були такі:

- 1) з'являється об'єднана людська громада, яка діє спільно, хоча і не завжди монолітно;
- 2) проходить економічна реорганізація, яка полягає у стимулюванні й розвитку ініціатив містян, активному формуванню товарно-грошових відносин;
- 3) відбуваються масштабні просторові зміни, що надають містові характерного вигляду, значно відмінного від села.

Такі зміни сприяли позитивним зрушенням у всіх сферах суспільного життя в регіонах, де відбувалися процеси урбанізації, основані на магдебурзькому праві. Це було поширене явище, нове і прогресивне, тож не дивно, що кількісно назви міст переважають у порівнянні з назвами сіл і селищ.

Назви держав складають 11 одиниць – 8,6 відсотків усіх топонімів. Серед засвідчених найменувань назви таких далеких країн як Аравія, Єгипет, Сирія: «Цісар турецький Селім Сірію, Єгипет і Аравію взявши, у

Константинополю здох» [50, с. 125]. Засвідчено зневажливе ставлення літописця до очільника турецько-татарських загарбників, адже напади татар і турків на українські землі відмічено в острозьких хроніках під 1512, 1516, 1519, 1524, 1527, 1532, 1534, 1550 рр. і ще у десятиох пініших роках аж до 1618 року. Автор твору надавав великого значення перемогам українців під проводом Костянтина Івановича Острозького та інших керманичів.

Назва *Віфлянти / Лівонія* – середньовічне князівство на території теперішніх Естонії і Латвії – відображає події, пов'язані з країнами Прибалтики. Між Польщею, Росією, Литвою на той велоя суперництво за оволодіння Лівонією, через яку проходив шлях до Балтійського моря і Західної Європи. Окрім того, Лівонія могла стати ключем до владарювання над Литовським князівством.

Із країн Центральної Європи представлено назви *Венеції, Франції*: «1574. ... король Генрік утік.. бул у Відню в цісаря през три дні, потом на Венецію і князство Завойськое до Франції» [50, с. 128].

Серед країн Балканського півострова згадані *Боснія* (розташова на у західній частині півострова) і *Далмація* (на південно-західному узбережжі Балкан): «1509. ...дрижання землі великое у Цариграді. ...в Босні, в Далмації і ве Влошех аж міста западалися збудованієм».

Західнослов'янські держави представлені *Польщею і Чехією*: «1550. В Польщі голод великий і мор бул. ...Дмитр Сангушко дочку княжни Острозької Ільїної з Острога унес, которого Марцін Зборовський догонил в Чехах і на господі ранил» [50, с. 127].

Привертає увагу номен *Влохи/ Волохи* (також *Волоська земля, Волоське господарство*) – з середини XIV ст. Молдавське князівство, яке на початку XVI ст. потрапило в залежність від Туреччини: «1538. Цар турський землю Волоськую подбил под себе» [50, с. 126]; «Князь Корецький до Волох вшедши, Стефана Домшича, на той час господаря, вигнал.... і так Волоськую землю опановал» [50, с. 133].

Назви земель, панств, господарств – 7 од. (5 відсотків): *земля Венгерська, панство Московське, господарство Волоське* – за функціональними особливостями можемо вважати синонімами до назв країн, держав: «1521. Того же року цісар турський Білогород землі Венгерської взяв» [50, с. 126]; «1570. ...у царя перекопського в панстві Московськом» [50, с. 127]; «1574. А Претрила турци на господарство Волоськое всадили» [50, с. 128].

Найменш чисельними є мікротопоніми, зокрема, назви церков (2 відсотки), монастирів (2 відсотки), замків (2 відсотки), а також гідроніми (3 відсотки).

У творі знайшла відображення релігійна сфера життя суспільства, а також традиція замкобудування. Активне будівництво замків, на думку дослідників, розпочалося в XIV ст. на Київщині, Волині, Поділлі [34, с. 728], що згодом розвинулося у палацове будівництво.

Сьогодні лексема *замок* багатозначна:

1. Укріплене житло феодала доби середньовіччя з оборонними, господарськими, культовими і т. ін. будівлями, звичайно оточене високим кам'яним муром з кількома вежами. // Великий поміщицький будинок; палац.

2. заст., рідко. Тюремна будівля; тюрма [52, Т. 3, с. 218].

У творі номен вживається у першому значенні для називання середньовічного житла.

По одному відсотку складають назва двору і назва повіту: *двур Сопіжин; повіт Волинський*.

Слово «двір» на сьогоднішній день багатозначне:

1. Господарська ділянка, на якій розміщені садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене).

2. Сільська хата з усім господарством при ній. // Одиниця обліку господарств у селі, колгоспі.

3. Історичний термін. Присадибне господарство землевласника – поміщика, монастиря і т. ін.; маєток.

4. Історичний термін. Виробнича одиниця – завод, майстерня.

5. Приміщення для тварин, реманенту, різних матеріалів і т. ін. [52.Т. 2, с. 218].

Відомий рід *Canigi* (*Conigi*, *Canegi*, *Canegi*) – білорусько-литовський рід магнатів, який у XVI – XVIII ст. обіймав високі державно-військові посади у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій та володів великими земельними маєтностями, чи не найбагатший і найвпливовіший у Литві. Тож онім *двур Conижин* позначає, вочевидь, господарство землевласника – магната, його маєток.

Повіт – це адміністративно-територіальна одиниця у Великому князівстві Литовському і Руському, у Польському королівстві, в Гутьманщині. Сьогодні повіти є адміністративною одиницею середнього рівня в Естонії, Литві, Польщі.

До середини XVI ст. на теренах України повіти могли складатися з підповітів на чолі зі старостами. У Волинській, Східноподільській, Київській землях до 1566 року повіти були старостинськими округами, а у створених в тому самому році Волинському, Київському і Брацлавському воєводствах – судово-адміністративними округами [32, с. 13]. Після повстання 1648 – 1657 рр. на землях Війська Запорізького повіти було скасовано та запроваджено полково-сотенну систему адміністративно-територіального і військового управління.

Отже, у результаті денотатино-номінативного структурування онімного матеріалу встановлено, що топонімікон «Острозького літопису» сформовано з назв міст, сіл, земель, князівств, регіонів, країн, а також річок та мікротопонімів, серед яких назви дворів, замків, монастирів, церков.

Графіко-фонетичні та морфологічні риси пам'ятки відображають важливі процеси формування типових рис української мови як унікальної системи систем: розвиток повноголосся, рефлексія $*o > y > i$, виникнення

протетичного *i*, подовження приголосних звуків унаслідок асиміляції *й*, варіативність закінчень іменників у місцевому відмінку однини та ін.

Кількісно-частотна характеристика пропріативів у соціокультурному вимірі топонімікону дозволила зробити висновки про функціонування топонімів у контексті відображення суспільно-історичних, політичних, релігійних, метеорологічних та інших подій у житті українського народу.

ВИСНОВКИ

Збережені літописні тексти місять чимало власних назв, які відображають структуру та особливості функціонування давнього топонімікону тогочасних українських і суміжних земель. У XVI ст. давня традиція літописання почала розвиватися на українських землях з новою силою у зв'язку з добою Козаччини.

У козацьких літописах не лише докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1654 років, а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, засвідчено факти з історії Московського царства, Речі Посполитої, Угорського королівства, Швеції, Молдовського князівства, Османської імперії та інших держав. Наявний певний історико-політичний аналіз значених подій.

Найвідоміші три літописи доби Козаччини:

- Літопис Самовидця (про події 1648–1702 років, твір анонімний, імовірний автор – Роман Ракушка-Романовський);
- Літопис Грабянки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709);
- Літопис Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648–1700 років).

До козацьких літописів належать і менш відомі тексти, присвячені опису подій визвольної війни українського народу:

- «Густинський літопис»,
- «Межигірський літопис»,
- «Львівський літопис»,
- «Острозький літопис», або «Острозький літописець»,
- «Підгорецький літопис»,
- «Хмельницький літопис»,
- «Хроніка» Л. Боболінського та ін.

«Острозький літопис», або «Острозький літописець», – невеликий за обсягом твір, написаний у XVII ст. тодішньою книжною мовою, на якій

позначився вплив народного мовлення. Текст твору насичений фактами, датами, численними іменами і назвами населених пунктів.

У результаті фронтальної вибірки виявлено 128 топонімів, здійснено денотативно-номінативну та кількісну характеристику зафіксованих власних географічних назв. Описано графіко-фонетичні та морфологічні особливості досліджуваних пропріативів.

Чи не найбільшою за кількістю виявлених назв є група *ойконімів* – власних назв населених пунктів. Це варто пов'язувати із тим, що опис подій ведеться у контексті тогочасних історичних, політичних, економічних реалій, соціальних та релігійних змін, природніх факторів і явищ.

Найбільше назв міст, розміщених на українських теренах: *Базалія, Біла Церква, Вишневець, Вінниця, Гайсин, Жаславль, Звягіль, Каменець (!), Київ, Красне, Летачов (!), Любартів, Львів, Могилів, Немирів, Острог, Острополь, Очаків, Переяславль, Полонне, Прилуки, Путивль, Смотрич, Стародуб, Хотин, Черкаси, Чернігів, Чирськ, Шаргород, Янніль (!) та ін.*

Назви російських міст у літописі трапляються досить часто, зокрема такі: *Асторохань (!), Білгород, Казань, Москва, Псков, Смоленськ, Торонець. Білоруські міста, згадані в пам'ятці: Берестя, Веліж, Вільна, Вітепськ (!), Невль, Полоцьк, Турів, Ула, Усвят* тощо.

Польські астіоніми з різних регіонів тогочасної Речі Посполитої: *Варшава, Гданськ, Краків, Люблін, Петриков, Сендомір, Слуцьк, Стенжиця, Тарнув, Чирськ, Ярослав* та ін.

Менші поселення представлені у творі назвами сіл: *Баранівка, Денеші, Дорогобуж, Заволочьє, Зіньков, Кропивна, Луки Великії, Ляхівці, Межибож, Миропілля, Озерища, Озерна, Ольшаниця, Обертин, Плужне, Радошковиці, Синява, Сокаль, Тараски, Триполь (суч. с. Трипільля), Шувльжинці* тощо.

Засвідчено астіоніми, наявні в таких державах сьогодні:

- Австрія: *Відень*,
- Естонія: *Нарев*,
- Італія: *Рим*

- Молдова: *Тадія* (сучасне м. Бендери)
- Туреччина: *Константинополь, Цариград*
- Угорщина: *Будзик, Пешт* (частина сучасного міста Будапешт)
- Чехія: *Костелець* та ін.

Адміністративними в «Острозькому літописі» репрезентовані назвами повітів, земель (*районім*, пох. від *район*: – 1) територія, виділена за сукупністю якихось взаємопов'язаних ознак або явищ; 2) адміністративно-територіальна одиниця в багатьох країнах; 3) місце навколо чогось, прилегле до чогось):

- назви повітів: *повіт Волинський*;
- назви земель: *земля Венгерська, земля Волоськая, Сівер земля / земля Сіверная, паньство Московське, господарство Волоськоє, Руська земля, козаки з Запорожжя*;
- назви регіонів: *Волинь, Перекоп, Подляш'є*.

А також суверенонімами (назвами держав, князівств):

- назви держав: *Аравія, Босня, Венеція, Віфлянти, Влохи/ Волохи, Далмація, Єгипет, Польща, Сірія, Чехи*;
- назви князівств: *князство Завойськоє* (Франція).

Серед найменувань об'єктів, що знаходяться в межах населених пунктів засвідчені такі урбаноніми:

- назви дворів: *двур Сопіжин*;
- назви замків: *замок Краківський, замок Сокальський*;
- назви монастирів: *монастир Тригорський, Дерманський монастир, монастир Печерський*;
- назви церков: *церква святого Михаїла, церков столицная митрополія святій Софії*.

Гідроніми (назви річок), наявні у тексті, поодинокі: *Вісла, Волга, Тетерев, Ула*.

Виразні фонетичні риси номенів в «Острозькому літописі» свідчать про певні процеси формування фонетичної і граматичної систем української мови. Це, зокрема, рефлексі сполучень **tort, *tolt, *tert, *telt* (явище повноглосья) : у *Бристю* (Брест, Блр) / *Берестя* (3); *Острог* (13) / *Оструг* / *Осторозі*.

Виникнення протетичного голосного *i*, спричинене занепадом редукованого після *л*: *Львов* (2) / *ве Львові* (1). Із-поміж наслідків занепаду редукованих впадають в око приклади переходу в *i* етимологічного *o* в новозакритому складі, які набув такої властивості у результаті занепаду редукованого голосного у постпозиції. Засвідчено мовні хитання, спричинені зміною подовженого *o* на *у* як проміжного етапу рефлексії **o > у > i*: *Острог* / *Оструг*.

У номенах літопису представлено асиміляцію звука [j] попередніми пом'якшеними приголосними, унаслідок якої відбулося подовження передньоязикових приголосних: *козаки з Запорожжа*.

Виявлено приклади формування тенденції до милозвучності в українській мові. А саме – поява вставних голосних в групах приголосних: *Невль* (1) / *Нівель* (1).

У виявлених власних географічних назвах простежується варіативність граматичних форм іменника середнього роду у місцевому відмінку однини: *в Миропольї* / *в Мирополю*.

Кількісно-частотна характеристика пропріативів у соціокультурному вимірі топонімікону дозволила зробити висновки про функціонування топонімів у контексті відображення суспільно-історичних, політичних, релігійних, метеорологічних та інших подій у житті українського народу. Для кількісних підрахунків залучено 128 власних географічних назв, виявлених в «Острозькому літописі» XVII ст.

Астіоніми – 72 од. – складають 56 відсотків усіх зафіксованих топонімів.

Найбільше засвідчено назв українських міст і містечок. За допомогою пропріативів часто відображаються в Острозьких хроніках події в Росії.

Позначені у топоніміконі літопису й напружені стосунки з Польщею та Римом як осередком католицької релігії.

Засвідчена найбільша кількість – 16 фіксацій – топоніма Острог у варіативних формах: Острог / Оструг / у Осторозі. Часте використання цього оніма цілком пояснюється назвою, призначенням, змістом хронікального твору, значну увагу в якому приділено місту Острогу і Острозьким подіям: релігійні конфлікти, історико-політичні баталії, місцеві господарські, метеорологічні та інші явища..

Відомості про напади татар і турків на Волинь і Поділля у XVI – першій половині XVII ст. Зокрема, це облога татарами Меджибожа в 1564 році та напад татарського війська на Остропіль 1618 року. Так, номен Меджибіж – середньовічне містечко при впадінні річки Бужок в річку Південний Буг – згадується 4 рази, Остропіль – тогочасне містечко на річці Случ (тепер село на Старокостянтинівщині) – 6 разів.

Назви сіл складають 21 назву, що становить 16 відсотків усього топонімікону писемної пам'ятки. Сьогодні такі населені пункти мають статус села, хоча у середньовіччі часи були містечками.

Назви держав складають 11 одиниць – 8,6 відсотків усіх топонімів. Серед засвідчених найменувань назви таких далеких країн як Аравія, Єгипет, Сирія. Назва *Віфлянти / Лівонія* – середньовічне князівство на території теперішніх Естонії і Латвії – відображає події, пов'язані з країнами Прибалтики. Із країн Центральної Європи представлено назви *Венеції, Франції*. Серед країн Балканського півострова згадані *Боснія* (розташована на у західній частині півострова) і *Далмація* (на південно-західному узбережжі Балкан). Західнослов'янські держави представлені *Польщею* і *Чехією*. Привертає увагу номен *Влохи/ Волохи* (також *Волоська земля, Волоське господарство*) – з середини XIV ст. Молдавське князівство

Назви земель, панств, господарств – 7 од. (5 відсотків): *земля Венгерська, панство Московське, господарство Волоське* та ін. Найменш чисельними є мікротопоніми, зокрема, назви церков (2 відсотки), монастирів

(2 відсотки), замків (2 відсотки), а також гідроніми (3 відсотки). Відтак у творі знайшла відображення релігійна сфера життя суспільства, а також традиція замкобудування.

По одному відсотку складають назва двору і назва повіту: *двур Сопіжин; повіт Волинський*.

Перспективи подальших досліджень онімного простору літописів доби Козаччини полягають у системному діахронічному вивченні топонімікону України і суміжних земель у зв'язку з історією України, етнографією, краєзнавством, соціологією.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови : в 3 т. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ, 1984; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988; Т. 3. Ч. 1: Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі. Ч. 2: Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. Ч. 3: Комплексні карти. Ч. 4: Некартографовані матеріали. Київ, 2001.
2. Баран О. Образ укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол. Л. Тимошенко (гол. ред), В. Александрович та ін. Дрогобич: Коло, 2005. Вип. IX. С. 157–180.
3. Бевз М.В. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста резиденції XVII-XVIII ст. : на прикладі м. Жовкви. *Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці*. 2000. Т. 7. С. 68-75.
4. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
5. Бевзо О.А. Значення Львівського літопису і Острозького літописця як джерела з історії України. *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*. Київ, 1971. С. 12–98.
6. Беценко Т.П. Вступ до топоніміки. Навчальний посібник. Суми, 2019. 151 с.
7. Бортнікова А.В. Міста Волині і уряди старост у контексті суспільнополітичної взаємодії (XV – 60-ті рр. XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії: зб. наук. праць*. Львів, 2017. Вип. 11. С. 117-123. С. 118
8. Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. / Л. А. Булаховський. Київ, 1977. Т. 2. 631 с.
9. Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку. *Українська мова*. 2010, № 3. С. 73-80.
10. Габорак М. М. Топонімія Галицької Гуцульщини: Етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 636 с.

11. Габорак М. Топонімія Покуття та деяких прилеглих територій: Етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 932 с.

12. Габорак М. Назви населених пунктів Івано-Франківщини : етимол. слов.-довід. / ПНУ ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 403 с.

13. Герета Н.М. Ойконімія північної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини. К., 2004. 209 с.

14. Гонца І.С. Ойконімія Черкащини : дис. ... канд. філол. наук; 10.02.01 – українська мова / Уманський держ. пед. університет імені Павла Тичини. Умань, 2006. 324 с.

15. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у 14–16 ст. Електронний ресурс:
<https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/807/99.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

16. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с

17. 2. Гринчишин Д.Г. Літописи. Українська мова. Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В.М. Русанівський [та ін.]. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2004. С. 320–322.

18. Грушевський М.С. Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Л., 1895. Т. 8. С. 1–5.

19. Гумецкая Л. Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV – XV вв. *Otázky dějin střední a východní Evropy. Vyd. 1*. Brno, 1971. С. 25–35.

20. Дзира І.Я. Давньоукраїнські літописи в національній історіографії 70-90 рр. XIX ст. *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* Вип. 22. 2013. С. 324– 351.

21. Дзира І. Я. Українське літописання XV– XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років. *Український археографічний щорічник*. Вип. 16–17. 2012. С. 300–326.

22. Дзира Я.І. Вступ. У кн.: Літопис Самовидця. К.: Наук.думка, 1971. С. 9–42.

23. Дзира Я. І. Українська історіографія II половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. № 1. 1968. С. 171–194.

24. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / [Желізняк І. М., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С.]. Київ: Наукова думка, 1985. 252 с.

25. Жовтобрюх М. А. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. Київ : Наук. думка, 1980. 319 с.

26. Зінчук Р. С. Давальний та місцевий відмінки однини іменників чоловічого роду в західнополіських і суміжних говірках. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. Луцьк, 2012. № 1 (226). С. 51–57.

27. Калінкін В.М. Теоретичні основи поетичної ономастики. : автореф. дис. доктора філол. наук.: 10.02.02 – рос. мова; 10.02.15 – загальне мовознавство. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2000. 35 с.

28. Карпенко Ю.О. Топоніміка і її місце в лексичному складі мови: (Лекція). Чернівці, 1962. 23 с.

29. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. Київ : Наук. думка, 1967. 288 с.

30. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вип. 2. Львів, 1961, 78 с.

31. Ковалів Ю.І. Козацькі літописи. У кн.: Ковалів Ю.І. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 1. Київ: Академія, 2007. С. 495–496.

32. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2012. 702 с.

33. Кузьмінська Марія. «Острозький літопис» XVII ст. як джерело вивчення історії української мови. *Поділля. Філологічні студії : електронний збірник наукових праць*. Головний редактор Торчинський М. М. Хмельницький, 2023. Випуск шістнадцятий. Том другий. С. 36-40.

34. Культурологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. А. Є. Конверського. Харків : Фоліо, 2013. 863 с.

35. Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. Географічні назви на -ичі. К., 1981. 250 с.

36. Лабінська Г. Топоніміка : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 274 с.

37. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

38. Мицик Ю.А. ЛІТОПИС ОСТРОЗЬКИЙ, Острозький літописець [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Litopis_Ostrozky (останній перегляд: 23.04.2023)*

39. Мосенкіс Ю.Л. Проблема милозвучності української мови: теоретичні і методичні аспекти. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. Філологічні науки. 2002. С. 23–25.

40. Назарова Т. В. К проблеме украинского икавизма. *Вопросы языкознания*. 1971. № 2. С. 39–52.

41. Німенко Н. А., Кириленко Н.І. Барокові риси в українських літописах XVIII століття. Монографія. Суми : ФОП Цьома С.П., 2021. 110 с.

42. Німчук В.В. Українська онгмастична термінологія (Проект). *Повідомлення української ономастичної комісії*. Київ : Наукова думка, 1966. Вип. 1. С. 24-43.

43. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський „Апостол” 1560 року. Варшава : Друкарня синодальна, 1930. Т. 1–2.

44. Ординська І.Я. Мікротопонімія Північної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Донецький національний університет ім. Василя Стуса. Вінниця, 2020. 279 с.

45. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV – XVII століттях. Історичне дослідження. Вінниця : Континент-прим, 1993. 462 с.

46. Панасюк В.А. «Українське питання» в системі міжнародних відносин європейських держав XVII – XVIII ст. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 699-706.

47. Петренко О. Урбаністична лексика та фразеологія в бароковому літописанні (на матеріалі «Острозького літописця»). Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів і молодих учених «МОВНИЙ ПРОСТІР СЛОВ'ЯНСЬКОГО СВІТУ». Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2018. С. 37–40.

48. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі . *Український глотогенез : матеріали Міжнар. наук. конференції* / відп. ред. В. Мойсієнко. Житомир : Полісся, 2015. С. 5–18.

49. Русанівський В. М. Історія української мови // Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. Київ : вид-во „Укр. енцикл.” ім. М. П. Бажана, 2000. С. 219–222.

50. С кройніки Бельського речі потрібні вибрані (Острозький літописець). *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*. Київ, 1971. С. 125–140.

51. Самійленко В. І. Дбаймо про фонетичну красу мови. К., 1917.

52. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

53. Словник української ономастичної термінології / уклад. Д.Г. Бучко, Н.В. Ткачова. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.

54. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1979. 406 с.

55. Стрельчук Г. П. Локалізація варіантних особливостей української мови в пам'ятках XVII – XVIII ст. *Мова та історія : періодичний збірник наукових праць*. Київ, 1999. Вип. 55–56. С. 56–67.

56. Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. Ч. 1-2. К., 1921-1929.

57. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький: Авіст, 2008. 549 с.

58. Торчинський М. М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – укр. мова / Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 1993. 276 с.

59. Торчинський М. М. Систематизація власних назв за частотністю їх вживання. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2018. Вип. 14. С. 223–234.

60. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький: Авіст, 2008. 548 с.

61. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Ч. 2. Функціонування власних назв. Хмельницький: Авіст, 2009. 374 с.

62. Торчинський М. М. Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 502 с.

63. Торчинський М. М. Українська ономастика: навч. посіб. Київ: Міленіум, 2010. 238 с.

64. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива : монографія. Львів : вид-во Львівської політехніки, 2015. 654 с.

65. Франко І. Історія української літератури. Перша редакція (1907). – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів, фонд 3,

№728, рукописна копія, зошит 3, стор. 375-377. URL: <http://litopys.org.ua/ostrog/ostr11.htm> (останній перегляд: 23.04.2023)

66. Фрис В. Я. Історія кириличної рукописної книги в Україні X – XVIII ст. / В. Я. Фрис. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 187 с.

67. Царалунга І.Б. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст. Дис. ... д. філол. н.; 10.02.01 – українська мова. Житомирський державний університет імені Івана Франка МОН України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича МОН України; Чернівці, 2018. 505 с.

68. Царалунга І. Б. Діалектне розшарування в староукраїнській мові (на основі явищ вокалізму грамот XIV – XV ст.). *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем* / ред. кол. Є. Володимир, В. Мойсієнко, В. Білявська. Житомир, 2015. Вип. 26. С. 141–151.

69. Царалунга І. Б. До проблеми подовження приголосних в українській мові: діахронний аспект. *Записки з українського мовознавства* : збірник наукових праць. У 2 т. Т. 1 / гол. ред. Т. Ю. Ковалевська. Одеса : „ПолиПринт”, 2017. Вип. 24. С. 42–49.

70. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. II. Вінніпег, 1986. 578 с.

71. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.

72. Шевченко А. С. Полеміка щодо визначень поняття «місто» та його функції. *Публічне адміністрування: теорія та практика* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 2 (2).

73. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації у системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 241 с.

74. Шульгач В.П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. К., 2001. 189 с.
75. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К.: Наукова думка, 1993. 416 с.
76. Янчишина Я.В.. Мікротопонімія Центральної Хмельниччини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова / Донецький національний університет ім. Василя Стуса. Вінниця, 2021. 296 с.
77. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV вв. . Київ, 1931. 93 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Реєстр топонімів «Острозького літопису» XVII ст.

Аравія, країна

Асторохань, місто

Базалія, місто

Баранівка, село

Берестя, у Брестю, місто

Біла Церква, місто

Білогород / Білгород, місто

Борисів, місто

Босня, країна

Браслав, місто

Будзик, місто

Варшава, місто

Веліж / Веліже, місто

Венгерська земля

Венеція, країна

Вишневець, місто

Відень, місто

Вільна, місто

Вінниця, місто

Вісла, річка

Вітепськ, місто

Віфлянти, країна

Влохи / Волохи, країна

Волга, річка

Волинський повіт

Волинь, регіон

Волоськая земля

Волоське господарство

Гайсин, місто

Гданськ, місто

Далмація, країна

Денеші, село

Дерманський монастир

Дорогобуж, село

Дубно, місто

Єгипет, країна

Жаславль, місто

Завойське князство

Заволочье, село

Запорожжа

Зв'язіль / Зв'язіль/ до В'язгля, місто

Зіньков, село

Ільвов /ве Львові, місто

Казань, місто

Каменець, місто

Київ, місто

Константинополь, місто

Костелець, місто

Краків, місто

Краківський замок

Красне, місто

Кропивна, село

Летачов, місто

Луки Великії, село

Любартов, місто

Люблін, місто

Ляхівці, село

Межибож, село

в Миропольї / в Мирополю, село

Могилів, місто

Москва /москва, місто

Московське паньство

Нарев, місто

Невль / Нівель, місто

Немирів, місто

Обертин, село

Озерища, село

Озерна, село

Ольшаниця, село

Острог / Оструг / у Осторозі, місто

Острожок, місто

Острополь, місто

Очаків, місто

Перекоп

Переяславль, місто

Петриков, місто

Печерський монастир

Пеш, місто

Плужне, село

Подляш'є, регіон

Полонне (3)/ Полонний, місто

Полоцьк, місто

Польща, країна

Порфа, місто

Прилуки, місто

Псков, місто

Путивль, місто

Радощковиці, село

Рим, місто

Руська земля

Сендомир, місто

Синява, село

Сівер земля / земля Сіверная

Сірія, країна

Слуцьк, місто

Смоленськ, місто

Смотрич, місто

Сокаль, село

Сокальський замок

Сопіжин двур
Стародуб, місто
Стенжиця, місто
Сурож, місто

Тагіня, місто
Тараска, село
Тарнув, місто
Тетерев, річка
Торопець, місто
Тригорський монастир
Триполь, село
Трояновська пустиня
Турів, місто

Ула, місто
Ула , річка
Усвят, місто

Франція, країна

Хотин, місто

Цариград, місто
Церква святого Михаїла
Церков столицная митрополія святій Софії

Черкаси, місто
Чернігів, місто
Чехи, країна

Чирськ, місто

Шаргород, місто

Шуйськ, місто

Шульжинці, село

Ямпіль, місто

Ярославль, місто